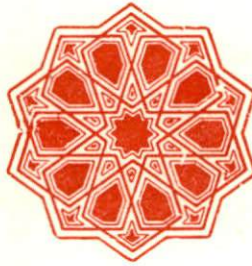

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

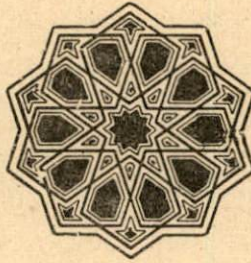
Makalelerin sorumluluđu yazarlarına aittir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVI

ZAMAHŞERÎ VE TEFSİRİ

Prof. Dr. İsmâil CERRAHOĞLU

İslâm İlim âleminde büyük bir şöhrete erişmiş olan Mahmûd b. Omer ez-Zamahşerî, 467/1075 senesi Receb âyının 27. çarşamba günü Hârizm'in büyük bir kasabası olan Zamahşer'de, Melikşâhın hükümdarlığı devresinde dünyaya geldi.

Eski tarihçilerin, müslüman seyyah ve coğrafyacıların, hakkında verdikleri gösterişli bilgilerden anlaşıldığına göre, Hârizm, Orta Asyanın medeni gelişmesinde büyük tesiri olan ehemmiyetli bölgelerden biridir. Müellifimiz ez-Zamahşerî, böyle bir bölgede, ilim ve âlimleri seven, çeşitli şehirlerde ilim müesseseleri inşâ ettiren, cemiyet hayatını sükûn ve emniyete kavuşturan, ferdi hayat yaşayışını en yüksek seviyeye ulaştıran, Nizâmu'l-Mülk gibi bir vezirin hüküm sürdüğü bir devirde ortaya çıkmıştı. O devirde âlimler, zamanın gâilelerinden uzak olarak, ilimle meşgûl oluyorlar, geçimleri için başka iş sahalarında çalışmak mecburiyetini hissetmiyorlardı.

ez-Zamahşerinin âilesi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre, dini emirlere riâyet eden bir âileden gelmektedir. Annesinin, duâları kabul olunan sâliha, ince ve âtîfet sahibi bir kadın olduğunu söyler. Çocukluğunda yakaladığı bir kuşun ayağının kırılmasına sebep oluşu neticesinde, Annesi de onun ayağının kırılmasını Allah'tan istemiş ve daha sonraları bu istek tahakkuk etmekle, annesini duaları kabul olunan bir kadın olarak tanıtmak ister. Babası da, sebebi pek iyi bilinmeyen bir hâdise neticesinde hapsedilmiş ve hapisde iken 494/1101 senesinde vefat etmiştir. *Divânu'l-Edeb* adlı eserindeki şüirlerinden anlaşıldığına göre, babası, kendini dine vermiş, gecelerini ibâdet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibâdetlerini aksatmayan, âlim, edîb, malı az ve ona ehemmiyet vermiyen zühd ve takvâ sahibi bir insandı.

Her zaman ve her devirde olduğu gibi, o zamanda da ilim elde etmek için âlim namzedleri şehir şehir dolaşırlar, gittikleri yerlerdeki

âlimlerden feyz ahırlardı. ez-Zamahşerî de, böyle bir namzed olma yaşına gelince, Sâmân oğullarının elinde bulunan, ilim ve edep yönünden yıldızların doğduğu bir yer olan Buhâraya ilim almak için gitti. Babası vefât ettiğinde, O, ilim talebi için memleketinden uzaklarda bulunuyordu. Fakir fakat muttakî bir âile içinde yetişen ez-Zamahşerî, ileride hayatına tesir edecek ilk ilmi ve edebî bilgileri bu âile muhiti içerisinde almıştı. Onun ilmî ve fikrî gelişmesine en fazla tesir eden, Mahmûd b. Cerîr ed-Dâbbî el-İsfahânî (Ö. 507/1113) olmuştur. Bu zât dil bilgilerinde, nahivde ve edebîte zamanının yeganesi olarak bilinir. Bir müddet Hârizm'de ikamet etmiş, onun ilminden ve ahlâkından insanlar istifade etmişlerdi. O insanlardan biri belki de en mühimmi ez-Zamahşerî idi. *el-Mufasssal* ve *Esâsu'l-Belâga* adlı eserlerinde bu hocasının tesiri açık olarak görülür. ed-Dâbbî, ez-Zamahşerîye sadece dil ve nahiv yönünden tesir etmemiş, aynı zamanda ona itizâlî fikirlerini de aşlamıştı. Çünkü bu zât, mantık, felsefe ve itizâl yönünde de kuvvetli ve mezhebini yaymakta hıslı bir kimse idi. Hârizm'de itizâlî fikirleri öyle sağlam bir şekilde yaymış olacak ki, artık Hârizm kelimesi, mutezile kelimesi ile eş anlamlı bir manaya gelmeye başlamıştı. Hocası ile talebesi arasındaki bu münasebet sadece ilim çerçevesi içerisinde kalmamış, O, ez-Zamahşerîye mâlî yönden olduğu gibi, Onun devlet ricâli yanında şöhrete ulaşmasına da yardımcı olmuştur. Nizâmü'l-Mülk yanında mevkî olan bu zât, en iyi talebesi olarak ez-Zamahşerîyi, ilim âşığı olan bu meşhûr vezire tanıtmıştı. O, Şiirlerinde bu veziri medheder ve över. Melikşâh zamanında devlet ricâli ile olan münasebetlerinin artmasına rağmen, mal ve hırs yönünden büyük emellerine ulaşamadığı anlaşılan ez-Zamahşerî, Horasâna gitti ve orada, Ebû'l-Feth Alî b. el-Huseyn el-Erdistânî ve Ubeydullah b. Nizami'l-Mülk'ü medh etti. Daha sonra, Selçukluların merkezi olan İsfahân'a geldi. İslâma yaptığı büyük hizmetlerden dolayı Melikşâh'ı öven şiirler söyledi.

512 senesinde yakalandığı bir hastalık, kendisindeki mansab ve mala karşı olan aşırı hürsdan onu kurtardı. Bu gibi tamahlardan kurtuluşun, melik ve hükümdarların civarından uzaklaşmakla mümkün olabileceğini anladı ve bu mânialardan kurtulmak için Mekkeye gitmeye karar verdi. Bu arada da Bağdada uğradı. Bağdatta Ebu'l-Hattâb b. el-Batar, Ebû Saîd eş-Şakânî, Ebû Mansûr el-Hârisî'den hadis işitti. ed-Dâmegânî ve eş-Şerîf eş-Şecerî gibi fakihlerle görüştü. Daha sonra Mekkeye giderek, fazilet sahibi el-Emîru'l-Alevî, Uleyy b. İsâ b. Hamza b. Vahhâs'ın büyük yardımlarını gördü. ez-Zamahşerî, ilim almak için çeşitli beldeleri dolaşmış ve şöhreti ufukları aşmış olmasına rağmen, bu çeşitli bölgelerdeki hocaları kaynaklarda birer birer zikredilmemiştir.

Yukarıda saydığımız hocalarından başka, Ebu'l-Hasen Ali b. Muzaffer en-Neysâbûrî, Ebu'n-Nasr el-İsbahânî, Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den de ilim almıştı. Mekkede, 518 senesinden önce Sibeveyh'in meşhur "Kitab"ını Abdullah b. Talhâ b. Muhammed b. Abdillâh el-Yâburi (ö. 518/1124) den okuduğu bilinmektedir. Mekkede biraz kaldıktan sonra eski dilcilerin yaptıkları gibi, arab beldelerini dolaşmaya başladı. *Esrâru'l-Belâğa'da* (T-R-B) maddesinde arap topraklarındaki bütün türbelere girdiğini ve onları gördüğünü söyler. Yemende Hemedân ziyaret etti ve oradaki "Âli Zerîrî" övdü.

Mekkede eserler telife yönelmiş, tedrise başlamış olmasına rağmen, ez-Zamahşerîyi, vatan hasreti ile dolu olarak Hârizme dönmeye kararlı olduğunu görüyoruz. O, Hârizm'e döndükten sonra, Harzemşah lakabını alan Muhammed b. Anuştekin (Ö. 521/1127) ona orada bir ev tahsis etmiş ve Ez-Zamahşerî bu zâtın yanında iyi bir mevki elde etmişti. Bu zât ölünce yerine geçen oğlu Atsız (Ö. 551/1156) zamanında, müellifimizin durumu daha da sağlamlaşmıştı. *Mukaddimetu'l-Edeb* adlı eserini bu zâta ithaf etmiştir.

ez-Zamahşerî bir ara Şam'a da uğramış, İslâma büyük hizmeti dokunan, Bâtıniler ve Hristiyanlarla mücadele eden Tâcu'l-Melik (Ö. 526/1132)î medhû sena etmişti. Tekrar Mekkeye döndüğünde İbn Vahhâs'ın yardımı ile yerleşmiş ve tefsirindeki mukaddimesinden anlaşılacağı üzere, Hazreti Ebû Bekrin hilafet müddeti kadar bir zaman sürecinde Kur'ân Tefsiri "el-Keşşâf" ını tamamlamıştı. Bu bereketli yer sayesinde bir çok eserleri telif etmiş olmasına rağmen, yine vatan hasreti galebe çalmış ve Mekkeden ayrılmaya karar vermişti. Memleketine dönerken 533 senesinde Bağdat'a tekrar uğradı ve bu arada bazı dile âit kitabları Ebû Mansûr el-Cevâlikî'ye okudu. Sonra vatanına döndü. Atsız'dan hürmet ve itibar gördü. 538/1144 senesi arefesinde, Hârizm'in Cürcaniyye kasabasında vefat etti. İbn Batuta, onun türbesini gördüğünü söyler.

ez-Zamahşerî, hayatının büyük bir bölümünü ilme ve eser telifine vermiş, evlâdı iyal mesuliyetinden uzak kalmış nâdir şahsiyetlerden biridir. Böyle kıymetli eser verişinin, velûd oluşunun sebebini, *Divânü'l-Edeb* adlı eserindeki bir şiirinde, ana babanın, âile ve evlat terbiyesindeki güçlükleri dile getirerek "bu sebepten evlenip nesil üretmekten vazgeçtim, en güzel yol olan mesihilik (ruhbanlık) yolunu seçtim" demek suretiyle, izah etmektedir. Kısaçası o, nefsinin tamamen ilme adanmıştı. Talebeleri ve eserleri onun indinde, sulbünden gelecek nesilden daha hayırlı idi. Hakikaten müellifimiz, kendisi hakkında söylenenlere bihakkan

lâyık olmakla beraber, Mutezile mezhebinin görüşlerini benimsemiş ve o fikirlerin yayıcısı olması yönünden ağır tenkidlere uğramıştır. Fıkıhda Hanefî mezhebine mensubdu. Bir ayağı topal ve takma idi. Ayağının kırılması hususunda kaynaklar üç rivayet zikrediyorlarsa da, şüphe yok ki bu üç rivayet bir birinin mütemmimi kabilindedir. Bu rivayetlerden birincisi, çocukluğunda yakaladığı bir kuşun ayağının kırılmasına sebep oluşu neticesinde Annesinin de onun ayağının kırılması için dua etmesi; İkincisi, ilim almak için şehirden şehire dolaşırken, çok soğuk bir günde ayağının donması neticesinde kopması; Üçüncüsü ise, ilim almak için yaptığı seyahatlerin birinde bindiği hayvandan düşmesi neticesinde ayağının kırılmasıdır. Bu üç haber genellikle kaynak eserlerde ayrı ayrı geçer. Bazen beraberce bulunur, bazende bunlardan biri diğerlerine tercih edilir. Halbuki her üç haber de aynı hâdise içerisinde vârid olması mümkündür. Zira coğrafyacılar, Hârizm bölgesinin soğuşunu anlatmakla bitirememektedirler. O bölgede seyahatlerde donan insanlar pek çoktur. ez-Zamahşerî de ilim için yaptığı seyahatlerin birinde ayağı donmuş ve bu halde iken bindiği hayvandan düşmüş olabilir. Tıbben sabittir ki, donan bir uzuv sert bir yere çarpınca kırılıp kopabilir. Çocukluğunda bir kuşun ayağını kırmış olması ve annesinin bedduası bu hadiseden sonra çağırışım yapılmak suretiyle hadisenin içerisine girmiş olabilir. Kısacası bu üç rivayet, kanaâtımızca aynı hadisenin çeşitli yönlerinin ifadelerinden başka bir şey değildir.

ez-Zamahşerî, şüphesiz asrının imâmı, edeb ve nahiv ilimlerinde meseller darbeden faziletli bir nahivci idi. Tefsirde, nahivde, dilde, edebde ve diğer ilimlerde delici bir zekâyâ mâlikti. Böyle bir zâtın etrafında pek çok talebe toplanmış, onlara, edeb, dil, tefsîr, hadîs, nahiv konularını öğrettiği gibi, mensûb bulunduğu mutezile akide sistemini de öğretmekten ve onları kendi mezhebine davetten geri kalmamıştır. Meşhur talebelerinden bir kaçını zikrederim:

Tabaristânda, Ebu'l-Mahâsm İsmail b. Abdillâh et-Tavîlî,
 Abyurt'da, Ebu'l-Mahâsîn Abdurrahîm b. Abdillâh el-Bezzâr,
 Zamahşer'de, Ebû Amr Âmir b. el-Hasen es-Simsâr,
 Semerkant'da, Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâtî,
 Hârizm'de, Ebû Tâhir Sâmân b. Abdilmelik el-Fakîh,

Bunlardan başka, Muhammed b. Ebî'l-Kâsım Bayeuk Ebû'l-Fadl el-Bukâlî el-Hârizm'î Zeynu'l-Meşâyih, Ya'kub b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer Ebû Yusuf el-Belhî, Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b.

Mervân el-Kumrânî el-Hârizmî Abu'l-Hasen., el-Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa'îd İshâk Ebu'l-Müeyyed, Uleyy b. Hamza b. Vahhâs Ebû't-Tayyib, onun meşhûr talebelerinden birkaçıdır.

Geniş ilim sahibi ve çeşitli ilimlerde şöhrete ulaşmış olan ez-Zamahşerînin, gerek hayatını ve gerekse eserlerinin tahkiklerini yapanların verdikleri bilgilerden istifade ederek, eserlerini basılmış olanlar ve basılmamış olanlar olarak iki gurubda sıralamamız mümkündür.

Basılmış olanlar:

— *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücâhi't-Te'vil.*

— *el-Fâik fî Garibi'l-Hadis.*

— *Kitâbu'l-Cibâl ve'l-Emkîne ve'l-Miyâh.*

— *Nevâbiğu'l-Kelim veya (el-Kelim en-Nevâbiğ).*

— *Etvâku'z-Zehab (en-Nesâihu's-Sıgar).*

— *Makâmât (en-Nesâihu'l-Kibâr).*

— *Şerhu Makâmât.*

— *Rebiu'l-Ebrâr ve Nususu'l-Ahbâr.*

— *el-Unmûzec.*

— *el-Mufassal fî Sin'ati'l-İ'râb.*

— *el-Mufred ve'l-Muellef.*

— *el-Muhâccât ve'l-Mütemmem*

— *Esâsu'l-Belâga.*

— *Mukaddimetu'l-Edeb.*

— *el-Kustâsu'l-Müstakîm fî İlmi'l-Arûz.*

— *el-Mustaksâ fî Emsâli'l-Arab.*

— *A'cebu'l-Aceb fî Şerhi Lâmiyeti'l-Arab.*

— *ed-Durr ed-Dâ'ir el-Muntahab fî Kinâyât ve'stiârât ve Teşbihâti'l-Arab.*

— *Hasâisu'l-Aşereti'l-Kirâmi'l-Berere.*

— *Mesle fî Kelimeti's-Şehâde.*

Çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan veya kaybolması muhtemel olan diğer eserleri:

- *Nüketu'l-A'rab fi Garibi'l-I'rab.*
- *Şerhu'l-Mufassal.*
- *Şerhu Kitâbu Sibeveyh.*
- *Muhtasaru'l-Muvafaka Beyânu Ehli'l-Beyti ve's-Sahâbe.*
- *Minhâc fi Usûli'd-Dîn.*
- *Nuzhetu'l-Mütennis ve Nahzate'l-Muktebis (ez-Zamahşeriye âit olmadığı da söylenir).*
- *Ruûsu'l-Mesâil.*
- *er-Râid fi'l-Ferâid.*
- *Kitâbu Müteşâbihi Esmâ'r-Ruvât.*
- *Kitâbu Şakâiku'n-Nu'mân.*
- *Tesliyetu'd-Darîr.*
- *Divânu Hutab.*
- *Divânu Resâil.*
- *el-Emâlî fi Kulli fenn.*
- *Hâşiye ale'l-Mufassal.*
- *el-Mufred ve'l-Murekkeb.*
- *Samîmu'l-Arabiyye.*
- *Cevâhiru'l-Luga.*
- *Kitâbu'l-Ecnâs.*
- *el-Esmâ ve'l-Luga.*
- *Sevâiru'l-Emsâl.*
- *Risâletu'l-Mesele.*
- *Mu'cemu'l-Hudûd.*
- *Dâlletu'n-Nâşid.*
- *Kitâbu Akli'l-Kulli.*
- *Risâletu'l-Esrâr.*
- *Divânu't-Temsîl (Temessül).*
- *er-Risâletu'n-Nâsiha.*
- *Divânu Şîir.*
- *Kitâbu'ş-Şâfi.*

- *Ruhu'l-Mesâil.*
- *el-Muhâdarât.*
- *Marsiyye.*
- *Esraru't-Takdis.*
- *Esrâru'l-Mevâdi'.*
- *er-Risâletu'l-Mubkiyye.*
- *Ziyâdetu'n-Nüsûs.*
- *Şerhu Ebyâti'l-Keşşâf.*
- *Şerhu Muhtasari'l-Kudûri.*
- *Talebetu'l-Ufât fi Şerhi't-Tasarrafât.*
- *Fusûsu'l-Ahbâr.*
- *Fusûsu'n-Nusûs.*
- *Kelimetu'l-Ulemâ.*
- *Menâsiku'l-Hacc.*
- *Nesâihu'l-Mülûk.*

Bu eserler, ez-Zamahşerinin bereketli ilim hayatının delilleridir. ez-Zamahşerinin bu çabşmaları genellikle bidayette edeb, dil ve nahiv yönlerinde ağırlığını gösterir. Bunlardan başka tefsir, hadis, ve fıkıh sahasında da eserler yazmıştır. ez-Zamahşerinin bu eserlerinin herbiri, nefislerde ve asrının sosyal bozukluklarında birer ihtilal meydana getirecek mahiyettedir. Bu eserlerde felek ve nücûma dâir bilgiler, sultan ve emirlere nasihatler, ilim adamlarının izzeti nefis sahibi, mütevazi ve sabırını olmalarına dâir tavsiyeler, halka öğütler ve taklitten sakınmalarına dâir vaâzlar, mukallidlere ,rüşvet alan kadıllara ve mala perestij edenlere, dinlerini dünya ile değişentere hücûmlar ve târizler vardır¹.

¹ ez-Zamahşerinin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için aşığıdaki kaynaklara bkz: Yâkût er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ* (D.S. Margoliouth neşri) VII. 147-151.; *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1376/1957, III. 147.; el-Enbâri, *Nüzhetu'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Udebâ*, Kahire, 1386/1967, s. 391-393.; es-Suyûtî, *Buğyeyu'l-Vuât*, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, s. 388.; İbn Halikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, Kâhire, 1948, IV. 254-260.; es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Haydarâbâd, 1966/1386, VI. 315-316.; Reşiduddin Vatvât, *Nâmehayı Reşiduddin*, Tahran 1960, s. 188-190.; Mirzâ Muhammed Hânsârî, *Ravzâtu'l-Cennât fi Ahvâli'l-Ulemâi ve's-Sâdât*, Tahrân, 1390, VIII. 118-127.; İbn Kesir, *el-Biddâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1966, XII. 219.; ez-Zehabi, *Mizânu'l-İtidâl*, Mısır 1382/1963, IV. 78.; *Tezkiretu'l-Huffâz*, Haydarabât 1377/1958, IV. 1383.; İbnu'l-Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, Haydarâbat, 1331, VI. 4.; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târik*, Matbaatu'l-İstikâme, IX. 8.; İbn Tangriherdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kâhire, 1353/1935.; İbnu'l-Cevzî, *el-*

Biz bu yazımızda müellifin bütün eserlerini tetkik etmeyeceğimiz ve sadece tefsirindeki metodunu incelemeye çalışacağımız için, Tefsir tarihinde mühim bir yer işgal eden el-Keşşâf, müellifimizin son eserlerinden biri olması dolayısıyla, muhteviyatı adetâ onun kemâl ve ilmi olgunluğunun bir nişanesi mesâbesindedir.

Genellikle müfessirler, tefsirde nasıl bir metod takip ettiklerini, esas görüşlerini, yazdıkları tefsirin mukaddimesinde göstermeye çalışırlar. Bu bakımdan tefsirlerin mukaddimleri, tefsir tarihini inceleyenler ve tefsir metodlarını araştıranlar için mühim bir kaynak olur. Bir müfessirin tefsirdeki metodu hakkındaki görüşleri başkalarının naklettiklerinden dinlemektense, bizzat müfessirin kendi ifadelerinden istifade etmede, imi objektiflik bakımından büyük faydalar vardır. İşte biz de, islâm ilim âleminde büyük bir şöhrete sâhip olan ez-Zamahşerinin tefsiri ve metodu hakkında başkalarının görüşlerine dalmadan, bizzat kendisinin tefsir hakkındaki görüşlerini, tefsir metodunu, Tefsir mukaddimesini terceme ve tefsirindeki orijinal noktalara temas ederek göstermeye çalışacağız.

Keşşâfın Mukaddimesi:

Rahmân, Rahîm Allah Adıyla,

Övme, Hamd-ü Senâ, Kur'ânı Kerimi düzenli bir kelâm halinde toplamış olarak indiren, Allaha mahsusdur. O, Kur'ânı Kerimi ihtiyaca göre (tüm olarak değil de) zaman zaman (parça parça) indirdi. Onu (Kur'ânı) hamd ile başlattı, iltica ve sığınma ile sona erdirdi. Muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki kısım hâlinde vahyetti. Onu sûrelere,

Muntazam, Haydarabât, 1358. X. 112.; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirin*, Leiden 1839, s. 41.; ed-Dâvûdî, *Tabakatu'l-Müfessirin*, Mısır 1392/1972, II. 314-316.; Ebûl-Fidâ, *Kitâbu'l-Muh-tasar fi Ahbârî'l-Beşer*, Mısır 1325, III. 16.; el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, Haydarabât 1332, II. 160-161.; Izzuddin b. l-Esîr, *el-Lübâb fi tehzibi'l-Ensâb*, Kâhire 1356, I. 506-507.; Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Ezhâru'r-Riyâd fi Ahbârî Iyâz*, Kahire 1361/1942, III. 282-283.; el-Loknavî, *el-Fevâidu'l-Behiyye fi Tereâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır 1324, s. 209-210.; Kâtib Çelebî, *Keşfuzzunun*, İstanbul 1943, II. 1475-1484.; İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Esmâu'l-Müellifin*, İstanbul 1951, II. 402-403.; Serkis, *Mu'cemu'l-Matbuâtî'l-Arabiyye*, Mısır 1346/1928, I. 973-976.; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab*, Beyrut, Mektebetu't-Ticârî, IV. 118-121.; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Beyrut 1389/1969 (Üçüncü tabı). VIII. 55.; Omer Riza Kahlâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Beyrut, 1376/1957, XII. 186-187.; *Encyclopédie de l'Islâm*, IV. 1273-1275.; C. Brockelmann, *CAL*. I. 289, *Suppl.* 507-513.; Mustafa Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zamahşeri fi Tefsiri'l-Kurân ve Beyânu l'câzihi*, Mısır 1959.; Dr. Selim en-Naimî, (ez-Zamahşerinin, *Rebi'u'l-Ebrâr* ını tahkikli olarak neşretmiştir) Bağdat 1976 (Mukaddime); Dr. Derviş el-Cundi, *en-Nazmu'l-Kur'ân fi keşşâfi'z-Zamahşeri*, el-Kahire: 1969.; ez-Zürkânî, *Menâhi lu'l-Irfân*, Mısır 1372, I. 538; ez-Zehabi, *et-Tefsir ve'l-Müfessiriin*, el-Kâhire 1381/1961, I. 429-482.

sûreleri âyetlere, âyetleri de gayelerine göre duraklarla ayırdı. Bütün bunlar, zamanla başlayan en mükemmel şekilde yoktan meydana getirilen birer sıfat, sonradan ihdâs ve icâd edilen birer alâmet ve işaretlerden ibarettir. Evveliyeti ve kıdemî kendine hâs, kendisinin gayrındaki her şeye, yoktan varedilmişlik damgasını vurandı (Allahı), bu gibi noksan sıfatlardan tenzih ederim. O, Kur'ânı, beyânı açık, delili kesin, mucize ve delilleri dile getiren bir vahiy, eğriliği olmayan arapça bir Kur'ân, dünyaya ve âhirete âit menfaatların bir anahtarı, nezdinde bulunan semâvî kitabları tasdik eden diğer bütün mucizelerin dışında her zaman (kıyamete kadar) mu'ciz, diğer kitablar arasında her yerde ve her dilde dolaşan bir kitab olarak indirdi (yarattı). Hâlis araplardan ona karşı muâriz olmak isteyenleri, onunla susturdu. Ona meydan okuyan belâğat sahibi hatiplerin dillerini, onunla tuttu. Fesahât sâhibi olanlardan hiçbiri onun gibi veya ona benzer bir şey meydana getirmeye teşebbüs edemediler. Belâğat sahiplerinin sayıları, el-Bathâ² daki ince çakıldan daha çok, ed-Dehnâ³ daki kum sayısından daha fazla olmalarına rağmen, Onun en kısa bir Sûresi kadar bir sûre, meydana getiremediler. Düşmanlıkta, zarar vermekte, gâlip gelmek için bütün güçlerini ortaya koymaya, kendileri ve atalarının yaptıkları büyük işleri, en ufak bir şeyden dolayı savunmaya kalkışmalarına, her istediklerinde haddi tecâvüz etmede, aşırı davranışlarıyla meşhur olmalarına, kısacası, biri kendilerine karşı bir övünmede bulununca, ona karşı kat kat övünmelerine, biri onlara bir ikramda bulununca daha fazlası ile mukabelede bulunmalarına rağmen, Kur'âna karşı koyma hususunda en ufak bir savunma dahi gösteremediler. Allah onlara ilk önce delil (hüccet)i, sonrada kılıcı yöneltti. Fakat onlar delili bir tarafa bırakarak, delille değil de, kılıçla karşı koydular. Kabaran deniz dalgalarının küçük göl birikintilerini içine aldığı, güneş doğunca, diğer yıldızların ziyasını boğduğu gibi - Kur'ânın fesahât ve belâğâtı, insanı hayrete düşüren mucize ve açık delilleri karşısında-kendi varlıklarının söneceğini, övünmelerinin değersiz kalacağını ve eriyip gideceğini bildikleri için, hüccete karşı koyamamışlar ve çekinmişlerdir.

Dua (salât ve selâm), kendilerine vahyedilenlerin en hayırlısı, Allahın sevgilisi, nesli Abdu'l-Menâf b. Kusayy olan Benû Luey kabilesinde sözü geçen Hâşim sülalesinden gelen, ismeti sâbit bulunan, hikmet ile teyid edilen, şeref ve kemâl sahibi olan, ismi Tevrat ve İncilde geçen

2 (البطحاء) çinde ince çakılı bol olan geniş alanın adıdır.

3 (الد هناه) Arabistan yarım adasının güneyinde geniş bir çölün adıdır. Güneyinde Hadremevt ve Yemen, doğusunda Ummana kadar ulaşan 130.000 km² bulan geniş bir alanda yayılmıştır. Temim ülkesi toprakları bu çöl civarında bulunurdu.

Ümmî Peygamber, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmuttalib'e, pâk ehli beytine, damat ve kayın pederi olan dört halifeye, bütün muhâcir ve ensâra olsun.

Ey Muhatab şurası bir gerçektir ki (bil ki) her ilmin esasında, ilim adamlarının dereceleri birbirine yaklaşıktır. Her önemli sanaatta da sanatkarların seviyeleri birbirine yakın veya eşittir. Bir ilim adamı diğerini ancak birkaç adım geçebilir. –Kısacası, her ilmin aşlmda ve her sanatın esasında kaydedilen yarış farkı mühimsenecek kadar değildir. –Ancak önemli farklar, kendisinde, rütbelerin farklı olduğu, müsabaka ve mücadelenin hızlandığı, fark ve üstünlüklerin büyüdüğü, hatta bu üstünlük ve farkın bini bir sayacak sonsuz bir dereceye ulaştığı, ilim ve sanatlarda mevcûd olan sırların güzellikleri, manaların incelikleri, fikir konuları olan manaların letafeti ve perdeler ardında gizli kalan sırların kapalı oluşudur. Bu sır ve gizlilikleri ancak toplumun seçkinlerinin (havassın) en ender, en hâs, en üstün, ve en seçkin olanları keşfedebilir. Bunların büyük bir çoğunluğu sır ve kapalılıkların gerçeklerini kendi maharetleriyle idrak etmek imkanına sâhip değildirlen. Onlar taklidin esiridirlen ve ondan asla kurtulamazlar.

Sonra, gönülleri en çok dolduran, isabetli fikirlerle kendisine ulaşılan, garib nüktelerle gönülleri en çok olgunlaştıran, ardı ardına saklanan gizliliklerin telâfisi ancak keskin basiret ile idrak edilebilen ilim, tefsir ilmidir. Bu ilim, el-Câhiz (Ö. 255 /869) in “*Nazmu'l-Kur'ân*” adlı eserinde dediği gibi, üzerinde durup hakkında görüş beyân etmek her ilim sahibi için mümkün değildir. Meselâ, bir fıkıhçı fetva ve ahkâm konularında emsalini geçse, bir kelameci kelâm sanaâtında dünya ehlini mağlup etse, hikaye ve haber ezberleyen, İbnu'l-Kırriyye⁴ den daha çok ezberlemiş olsa, bir vâiz el-Hasen el-Basrî (Ö. 110 /728) den daha tesirli vaâzda bulunsa, bir nahivci Sibeveyh (Ö. 180 /796) den daha çok nahiv bilse ve bir dilci dil ilminin zirvesine çıksa bile, Kur'âna âit olan meânî ve beyân ilimlerinde üstünlük sağlayamadıkça, bunların hiç biri Kur'ân ilmine giden yola sülûk edemez ve gizli kalan sırları araştırmada ehil duruma gelemesler. Bu iki ilimde üstünlük elde etmek için zaman zaman bu ilimler üzerinde durulması ve incelemelerde bulunması gerekir. Allahın kitabında bulunan incelikleri keşfetmede, Allahın Rasulünün mucizelerini izâh etmede, bu ilimleri tatbik etme gayretinde bulunulmalıdır. Bütün bunlar, diğer ilimlerden hazzahdıktan tahkik ve hıfz ger-

4 (Kâf)ın kesri ve (râ)nın kesri ve şeddesiyle (İbnu'l-Kırriyye) şeklin de okunur. Emevi Devleti zamanında yaşamış olan fasih kimselerden biridir. Haccâc onu katletmiştir. Adı Eyyûptur.

çekiştirildikten, çok çok müracaat ve uzun uzun mütalaada bulunulduktan, zaman zaman (onu okumaya ve okutmaya) rücu edildikten, başkalarıyla münazara yapıldıktan ve i'rab ilminde gelişme sağlandıktan sonra olacaktır. Bu konularda üstünlük sağlayan kimse, fikri davranışlarda yumuşak tabiatlı, sırları ortaya koymak için gönlü açık, en kapalı bir işarete karşı ayık ve en ufak kaş-göz hareketlerine karşı uyanık bulunmalı, ne sert ve ne de donuk, ne kaba ve ne de eziyet verici olmalıdır. Bu kimse, nesir ve şiir sanatlarına âşina, neticeye götüren fikirlerin tertib ve birleştirilmesinde usta olmalı, mecbûr kaldığında cümle terkibi ve telifinin nasıl tanzim edileceğini ve sıralanacağını bilmelidir.

Arapça ve din usûlü ilmine vâkıf olan Adliyye Nâciye fırkası⁵ mensubu faziletli din kardeşlerimiz, bir âyetin tefsiri hakkında, bana her müracaatlarında kendilerine kapalı olan bazı gerçekleri izâh ettim. Bu durumdan çok memnun oldular ve bana karşı hayırhahtlık duydular. Bu konuları içine alan bir kitabın telifi için can atıyorlardı. Hatta bana gelerek "Kur'ân gerçekleri ve te'vil vecihleri hakkında söylenenlerin" en hayırlı olanlarını kendilerine imla etmemi teklif ettiler. Fakat, beni bağışlamalarını istedim. Ancak tekliflerinde ısrar ederek, din ulularını ve tevhid ve adalet ulemâsını şefaatçi olarak aracı koydular. Bu konuda ilmimin bağışlanmasını istememdeki sebep-halbuki isteklerine icabet etmem gerekli idi. Çünkü bu konunun içine girmek bana farz gibiydi. Zaman ahvalinin kötü oluşu, insanların ilmî zayıflığı, meânî ve beyân ilimlerinde ilerlemek şöyle dursun, bu iki ilimle ilgili ilimlerin en azında bile himmetde bulunmamalarıdır. Ben onlara sûre başları ile ilgili bazı meseleleri ve Bakara sûresinin kapalı yönleri hakkında bir takım bilgiler yazdırdım. Verilen bu bilgiler oldukça geniş ve uzun, çok sorulu ve cevaplı olmuştu. Bu konuda geniş bilgi vermektен gayem, bu ilmin geniş ölçüde sırları bulunduğuna işaret etmek, onlara hedef edinebilecekleri bir meşale dikmek ve uyabilecekleri bir ölçü vermektir. Beytullaha gitmek ve Haremi Şerifte konaklamak için olan azmim kesinleşince, Mekkeye doğru hareket ettim. Geçtiğim her ülkede göze çarparak kadar ilim ve güç sahibi olanlara rastladım. Bunların pek azı, imlâ edilen o ilmi elde etmek, onunla ünsiyet kurmak için bağıryanmakta ve onu iktibas etme hırsına sâhip bulunmakta idi. Gördüğüm bu durum bana biraz memnurluk verdi ve cesaretimi artırdı. Göçü, Mekkeye attığımda birde ne göreyim, kendimi büyük bir ağacın yüksek dalını temsil eden Rasullulah âilesinin şerefi el-Emîr eş-Şerîf el-İmâm Ebu'l-Hasen Uleyy b. Hamza b. Vahhâs'ın yanında buldum. Allah onun şanını dâim kılsın.

5. Bu tâbiri tefsirinde sık sık kullanır. Mutezile fırkasını kasteder.

Hasan oğulları iyilikleri çok ve öğünmeye değer işleri bulunmakla beraber, O (Ebu'l-Hasen) onlar arasında dikili bir sancaktı. Onu, insanlar arasında ilme karşı en çok susamış, en çok içi yanmış, ve ona karşı rağbette en vefekâr olarak buldum. O, daha Hicaza gelmeden önce, bu gayeye ulaşmak için, başındaki işler kalabalık olmasına rağmen çıplak çölleri aşmayı, uzun mesafeleri geçmeyi ve bize Hârizme elçi göndermeyi düşündüğünü anlattı. Bağışlanmasını isteyenin (kendini kastediyor) çareleri daraldı, tutacak dalı kalmadı. Görüyorsun yaşım ilerledi, cildim buruştu arapların "Dekkâketu'r-Rikâb"⁶ adını verdiği el-aşre yaklaştım. Bir çok fâideleri, sırları ve gizli tarafları dikkate almak kaydıyla daha önce takip ettiğim yoldan daha kısa bir yol ittihaz ettim. Allah muvaffak etsin ve atılan adımları isabetli kılsın. Bütün kıymeti otuz senden daha fazla bir zaman değeri taşıyan Hz. Ebu Bekr (R.A) in hilafette bulunduğu müddet⁷ kadar bir zaman içerisinde eserini tamamladı. Bu işi böyle kısa bir zamanda tamamlamak Beytullahın mucizelerinden bir mucize, Haremi Şerifin bereketlerinden bir bereket ve üzerime akıtılan feyizden başka bir şey değildir. Üzerinde çalışıp yorulduğum şeyi, beni kurtaran bir sebep ve sırat köprüsünde her tarafımı aydınlatan bir ışık (nûr) kılmasını Allah Taâladan isterim. O, ne güzel isteği yerine getirendir.

Tefsir ilmi hakkındaki görüşlerini ve gayesini kendi ağzından dinlediğimiz ez-Zamahşerî "el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Akâvil fi vücûhi't-Te'vil"⁸ adlı eserini 526/1132 senesinde Mekkede yazmağa başlamış ve yine müellifin elyazısı ile yazdığı eserinin sonunda Ka'be civarında 528/1134 senesi Rebiu'l-âhîrinin 23. Pazartesi günü bitirdiğini kaydetmiştir⁸. Kaynak eserler, kendisinin mutezileye mensûb olduğunu göstermek için, tefsir mukaddimesinin başlangıcında (المحمد بالله الذي جعل القرآن) (جعل القرآن) lafızlarını kullandığını, fakat dostları bunu (ازل القرآن) şeklinde tashih ettiklerini, fakat bu tashih müellifin tashihi olmadığını beyan etmektedirler⁹. Zaten böyle bir zorlamaya lüzûm yoktur. Zirâ ez-Zamahşerî, âyetleri tefsir ederken, mutezîli görüşlerini tamamen ortaya koymuştur. Yine mukaddimesinde, tefsirle meşgûl olacak kişinin bilhassa meânî ve beyân ilimlerine gereken ehemmiyeti vermesini istemiş âdetâ bütün gayesini bu nokta üzerinde temerkûz ettirmiştir. Keşşâf adlı tefsirinin telifine âit târihi bilgileri müellifinin kendi ağzından dinledikten sonra, bu mühim eserin kaynaklarına temas edelim.

6 Altmış ile yetmiş arasındaki yaşa verilen addr.

7 Hilafet müddeti iki sene üç ay dokuz gündür veya iki sene dört aydır.

8 el-Keşşâf, el-Kahire 1373/1953, IV. 659.

9 Vefeyât, IV. 255-256, Şezerât, IV. 120, Tarihu Ebi'l-Fidâ, III. 16.

Keşşâfın Kaynakları:

Tefsir tarihinde, bilhassa aklî tefsir yönünde çok mühim bir şahsiyyet olan ez-Zamahşerî, bu kıymetli eserinde kullandığı hadisler, fıkhi meseleler, şüirler, lügât, cedei, Kur'ânın nassının güzelliğini ortaya ko-bilmek için işlediği meâni ve beyâna âit bilgiler onun geniş bir kültüre sâhip olduğunu bize aksettirmektedir. Tabiidir ki bu geniş kültürün, ona çeşitli kaynaklardan geldiği şüphesizdir.

Tefsir Kaynakları: Tefsirinin muhtevasından elde edebildiğimiz bilgilere göre tefsir kaynakları şunlardır:

a) Mücâhid (Ö. 104 /722) in tefsiri¹⁰,

b) Amr b. Ubeyd el-Mu'tezilî (Ö. 144 /761)nin tefsiri, Ondan kırâât ve tefsir rivayetlerinde bulunur¹¹.

c) Ebû Bekr b. el-Asam (Ö. 235 /849)ın tefsiri. Bazen ondan nakil-lerde bulunur¹², bazen de onu reddeder¹³.

d) ez-Zeccâc (Ö. 311 /923)ın "Meâni'l-Kur'ân" adlı tefsirinden, ez-Zamahşerî genellikle Kur'ânın lugavî tefsiri ve naklî tefsirin mücmel olan yönlerini aldı¹⁴.

e) er-Rummânî (Ö. 384 /994) nin tefsiri. İbn Tangrıberdî, ez-Za-mahşerî tefsirde, er-Rummâninin yolunu takip ettiğini söyler¹⁵.

f) Ali b. Ebî Talib¹⁶ (Ö. 40 /660) ve Ca'feri Sâdık (Ö. 148 /765)¹⁷ gibi şahıslardan nakledilen şü tefsirler.

g) ez-Zamahşerinin bid'a diye isimlendirdiği, Müşebbihe ve Ceb-riyye¹⁸, Hâricî¹⁹, Râfızî²⁰, Mutasavvıfa²¹ gibi çeşitli fırka tefsirleri.

Hadis Kaynakları: ez-Zamahşerinin tefsirinde, Müslimin Sahî-hinden başka açık olarak hadis kaynakları zikredilmemektedir²². Müs-

10 *el-Keşşâf*, IV. 136.

11 Aynı eser, III. 276, III. 168.

12 Aynı eser, II. 71.

13 Aynı eser, II. 536.

14 Bu konuda mukayeseli bilgi için bkz. *Menhecû'z-Zamahşerî fi't-Tefsîr* s. 80-85.

15 *en-Nücûmu'z-Zâhire*, IV. 168, bkz. Keza, *Menhecû'z-Zamahşerî*, s. 85-89.

16 *el-Keşşâf*, I. 223, 296, 305, III. 200.

17 Aynı eser, III. 203, 205, IV. 137.

18 Aynı eser, II. 268.

19 Aynı eser, I. 306-307.

20 Aynı eser, II. 482.

21 Aynı eser, II. 404.

22 *el-Keşşâf*, I. 87.

limin Sahîhi dışındaki hadis kaynaklarından aldığı hadisleri ez-Zamahşeri "ve fi'l-hadis" formülü ile göstermektedir.

Kıraât Kaynakları: ez-Zamahşeri, Kurrâ ve mushaflara, muhtelif şehir kıraatlerine vâkıftı. Genellikle eserinde ismi geçenler şunlardır.

- a) Abdullah b. Mes'ud'un Mushafı²³,
- b) Abdullahın dostu el-Hâris b. Süveyd'in mushafı²⁴,
- c) Ubeyy b. Ka'b'm mushafı²⁵,
- d) Ehli Hicâz ve ehli Şâm Mushafları²⁶,
- e) Ehli Kûfe mushafları²⁷,
- f) Irak ehli mushafı²⁸,
- g) ve diğer bazı mushaflar²⁹.

Dil ve Nahiv kaynakları:

- a) Sibeveyhin "*el-Kitabu*". ez-Zamahşeri bunu çok kullanır³⁰ ve onu yüceltir.
- b) İbnu's-Sikkît (Ö. 244 /858)in, "*İslâhu'l-Mantuk*"ı tenkid eder³¹,
- c) el-Müberred (Ö. 285 /898) in "*el-Kâmil*"i³²,
- d) Abdullah b. Diresteveyh (Ö. 347 /958) in "*Kitabu'l-Kitabi'l-Mütemmem*"i³³,
- e) Ebû Ali el-Fârîsi (Ö. 377 /987) nin "*Kitâbu'l-Hucce*"³⁴ ve "*Kitâbu'l-Halabiyyat*"³⁵,
- f) İbnu'-Cinnî (Öl. 392 /1001) nin "*Kitâbu't-Temam*"³⁶ ve "*Kitâbu'l-Muhteseb*"i³⁷,

23 *el-Keşâf*, I. 99, 109, 450.

24 Aynı eser, IV. 273.

25 Aynı eser, I. 190.

26 Aynı eser, I. 143, III. 162.

27 Aynı eser, III. 162.

28 Aynı eser, IV. 177.

29 Aynı eser, II. 347, 399, 437, III. 7.

30 Aynı eser, I. 16, 19, 20, 50, II. 115.

31 Aynı eser, III. 278.

32 Aynı eser, II. 369.

33 Aynı eser, I. 22.

34 Aynı eser, I. 17.

35 Aynı eser, I. 179.

36 Aynı eser, III. 7.

37 Aynı eser, III. 31.

g) Müellifi bilinmeyen dile âit “*el-Iklid*” adlı eser³⁸,

h) Ebu'l-Feth el-Hemedâni'nin (Ö. 376/986) “*et-Tıbyân*”³⁹.

Edebî kaynakları:

a) el-Câhiz'in (Ö. 255/869) “*el-Hayavân*”⁴⁰,

b) Ebu Temmâm (Ö. 231/846) “*Hamase*”⁴¹,

c) Ebu'l-Alâ el-Ma'ârri (Ö. 449/1057) nin “*Estağfiru Estağfiri*”⁴²,

d) Bizzat müellifin kendisinin “*Nevabiğu'l-Kelim*”⁴³, “*Şâfi'l-İlliyyi min kelâmi ş-Şâfi*”⁴⁴, ve “*en-Nesâihu's-Sigâr*”⁴⁵ adlı eserleri.

Vaâz ve esâtir kaynakları:

a) Şehr b. Havşeb⁴⁶ (Ö. 112/730), Rabîa el-Basriyye, Tavûs⁴⁷ (Ö. 106/724), Mâlik b. Dinâr⁴⁸ (Ö. 130/748) gibi ilk tasavvuf erbabından nakledilen bazı va'z ve tasavvuf kitapları⁴⁹.

b) Bazı efsanevi kıssalar nakleden kitaplar⁵⁰.

Tefsirdeki Metodu:

Eser sahibinin şahsiyetini aksettiren en güzel ayna, muhakkak ki kendi eseridir. Kişinin eserini tetkik etmeden, başkalarının o kişi hakkındaki övmeleri veya yermeleri nazarı dikkate alınıp kişinin şahsiyetini çizmek, insanı muhakkak hataya götürür. Onun için biz de, bu çalışmamızda tefsir ve arap dili sahasında şöhrete ulaşmış olan ez-Zamahşerînin el-Keşşâfını taryarak, onun şahsiyetini ortaya koymaya çalışacağız. Şunu unutmamak gerekir ki, bir şahsın eserindeki metodunu tetkik etmek demek, Onun o eserinden akseden ilmi şahsiyetini ortaya koymak demektir. Bu eserini niçin telif etmeye çalıştığını ve bu eseri için kaynak olan, kendinden evvelki, eserleri tefsirinden çıkarmaya

38 el-Keşşâf, IV. 549.

39 Aynı eser, III. 425, IV. 71.

40 Aynı eser, III. 284.

41 Aynı eser, III. 254.

42 Aynı eser, I. 502.

43 Aynı eser, I. 238.

44 Aynı eser, I. 361.

45 Aynı eser, I. 348.

46 Aynı eser, I. 321.

47 Aynı eser, II. 78.

48 Aynı eser, II. 77.

49 Aynı eser, I. 269.

50 Aynı eser, III. 470.

çalıştık. Şüphe yokki ez-Zamahşerî, hayat hikayesini verdiğimizde de anlattığımız gibi, Mutezileye mensubdur. Fikrî mütaâllaları, mutezile tefsir ekolü içerisinde incelenecektir. Biz burada, ez-Zamahşerînin, Kur'ânın i'cazı hakkındaki görüşlerini, aklî ve nakli tefsirdeki yerini, dil, nahiv, kıraât, fıkıh ve edepdeki maharetini, insan ruhunu terbiye ve cemiyeti ıslahta gösterdiği gayreti, eserinden alacağımız örneklerle özlü ve kısa bir şekilde göstermeye çalışacağız.

Kur'ânın İ'cazı:

Mutezile mezhebi mensubları başlangıçtan beri Kur'ânın i'cazı üzerinde ehemmiyetle durmuşlar ve III asırdan itibaren de bu mesele istikrar bulmaya başlamıştı. el-Câhiz (Ö. 255 /869), el-Vâsitî (Ö. 306 /918), er-Rummânî (Ö. 384 /994) gibi mutezilî imamlar bu alanda çalışmışlar, bazıları ona el-Beyân, bazıları el-Bedi, bazıları şûir sanaâtı ve bazıları da yazı sanaâtı demişlerse de, bu sanaâtın hakikatını tam olarak ortaya koyamamışlardı. İ'caz konusunun görüş dâiresini genişletip hududlarını tayin daha sonraları mümkün olacaktır. el-Bâkîllânî (Ö. 403 /1012) ise belâgatın manasını açıklamaya ve i'cazu'l-Kur'ânı anlamak için bir metod ortaya koymaya muvaffak oldu sayılamaz. Belâgatın güzellik yönlerini ve illetlerini gösterip mazbût kalıplar vazeden ve i'cazu'l-Kur'ân meselesini kanalize eden "*Delâilu'l-İ'câz*" adlı eserin sahibi Abdu'l-Kâhîr el-Cürcânî (Ö. 471 /1078) olmuştur. Bu zât arap dilinin nahvini iyi bilmekte ve onun arkasındaki ilimlere geçerek, arapça cümlelerdeki sırları öğrenmeye çalışıyordu. Muğlak olan bu kapı artık yavaş yavaş açılıyordu. V. asrın ikinci yarısında ve VI. asrın başlangıcında, bu alanda ez-Zamahşerî şöhret kazanmıştı. ez-Zamahşerî, Abdulkâhîrin verdiği metod üzerinde hareket ederek, terkiplerin tahlilini ve onların hususiyetlerini ele almış, sahîh lugata tâbi olarak âyetlerden belâgat yolunun iktizalarına göre manalar istihraç etmiş, âyetlerin izahını ilmî yönden ele almıştı. *el-Keşşâf* adlı tefsirinde Kur'ânın i'cazını nasıl bir zevkle incelediğini göstermeye çalışalım.

ez-Zamahşerîyi, tefsirinde bir fakîh, bir mütekellim, haberci, vâiz, nahivci ve dilci olarak göreceğiz. Bu hususlar genellikle diğer tefsirler ve tefsircilerde de görülebilir. Onun Kur'âna tahsis ettiği ve manalarının güzelliğinin keşfine yardımcı olan meânî ve beyân ilimlerine verdiği önemi belirtelim. Müfessirimiz tefsirinde bütün gayretini burada göstermiş ve bilgisini bu konuda olgunlaştırmıştı. Bunlardan yararlanarak, Rasûl mucizesinin izahlarını yapmıştır. Diğer ilimlerden de yardım talep etmiştir. Bu bakımdan o, hakikaten bir müfessir olarak mütalaâ edil-

miştir. Nitekim o, Kur'ânın mu'ciz beyanını, baş tarafta tercemesini verdiğimiz mukaddimesinde gayet güzel açıklamıştır. "Sonra gönülleri en çok dolduran, isabetli fikirlerle kendisine ulaşılan garib nüktelerle gönülleri en çok olgunlaştıran, ardı ardına saklanan gizliliklerin telafisi ancak keskin basiret ile idrâk edilebilen ilim, tefsir ilmidir. Bu ilim, el-Câhizin "Nazmu'l-Kur'ân" adlı eserinde dediği gibi, üzerinde durup hakkında görüş beyân etmek her ilim sabibi için mümkün değildir.... Kur'âna âit olan meâni ve beyân ilimlerinde üstünlük sağlayamadıkça, bunların hiçbirini Kur'ân ilmine giden yola sülûk edemez....." demek suretiyle, tefsirine başlayışının asıl gayesini açıklamış olmaktadır.

ez-Zamahşerî, Kur'ânın i'cazını şöyle veciz bir şekilde izâh etmeye çalışır. Kur'ân iki cihetten muciz bir kitabdır. Bir yönü, nazımın i'cazı; diğeri ise onda gaybî haberlerin bulunuşudur⁵¹.

ez-Zamahşeriye göre Kur'ânın i'cazının bir yönü onun nazımdır. Nazım, Kur'ânın i'cazının esasıdır. Onun üzerine vâki olan kânun meydân okumadır. Müfessire vâcib olan, ehemmiyetle ona dikkat etmesidir⁵², dedikten sonra, Kur'ânın güzelliklerinin sırları hakkında konuşurken de "bu sırlar ve nüktelerin ancak nazm ile ortaya çıkabileceğini"⁵³ belirtir. O, nazım meselesinde Abdülkâhir el-Cürçâniye tâbi olur. Şüphe yokki ez-Zamahşerî, Abdülkâhirin Kur'ânın i'cazının güzelliği nazariyesini ilk defa tatbik koyandır ve bunları Kur'ânın her sûresine sıra ile tatbik etmiştir. Şüphe yok ki ez-Zamahşerî, bu konuda en fazla Abdülkâhir'den müteessir olmuştur. Bu konuda, ez-Zamahşerînin tesiri zamanımıza kadar ulaşmış, onun koyduğu esaslar, günümüzde bile belâgat dersleri, el-Meâni, el-Beyân ve el-Bedi' gibi üç kısmında incelenmektedir.

Hemen hemen tefsirinin her sahifesinde bu hususlara temas edilmeden geçilmediğini görürüz. Meâni hususunda: İsmu'l-İşâre, İsmu'l-Mevsûl, İsim cümlesi, haberin, mübteda üzerine takdimi, tesniye, tenis, nisbe, tenkir, izmâr, fiil, ismi fâil, mefûlu bihin hazfi, bedel, nidâ, i'câz üslûbu, tekrâr üslûbu, iltifat üslûbu, lafızlardaki gizlilik, nazım güzelliklerinin tahlili gibi konuları meâni ilmi içerisinde inceliyerek Kur'ânın nazmî i'cazının güzelliklerini ortaya çıkarmaya çalışır. O, Beyân ilmi içerisinde de: İstiâre, temsil, Mecâz, kinaye, Ta'riz, tahyil, şiir üslûbu gibi konuları ele alır. Bedi' ilmi içerisinde de, cinas, müşâkele, leff üslûbu, gibi konular incelenir⁵⁴.

51 *el-Keşşâf*, II. 273, 300.

52 Aynı eser, III. 49.

53 Aynı eser, IV. 104.

54 Meâni, beyan ve bedi' konularında örnekleri ile daha fazla bilgi almak için, bkz. *Menhecû'z-Zamahşerî fi't-Tefsir*, s. 219-261.

ez-Zamahşeriye göre, Kur'ânın i'cazının diğer yönü de, onda gaybî haberlerin bulunmasıdır. O, "gaybî haberlerin doğrusu mucizelerdir"⁵⁵ demek suretiyle, gayb haberlerin i'cazına işaret etmektedir. Bunu Bakarâ sûresinin 23-24 âyetlerini izâh ederken açıklığa kavuşturmakta⁵⁶. Daha sonra ez-Zamahşerî gaybî haberleri ihtiva eden âyetlere işaret ederek, onlardaki mu'cizliği göstermeye çalışır. Mesela, Rûm sûresinin 1-3 âyetlerini tefsir ederken, bu âyet, nübüvvetin sıhhatına ve Kur'ânın Allah indinden olduğuna şehâdet eden beyyine âyetlerindedir. Onda Allahtan gayrı kimsenin bilemeyeceği gayb haberleri vardır⁵⁷, demektedir.

Akli Tefsirdeki Yeri:

Biliyoruz ki, Mutezile mezhebi akla büyük önem verir, onu yüceltir ve adeta takdis eder. Bu mezhebin bir mensûbu olan ez-Zamahşerî de şüphesiz akla ehemmiyet verecektir. Akıl, işitmekten evvel gelir. İşitmek, gaflette olan akıl için bir uyarıcıdır. ez-Zamahşerî indinde akıl, sünnete, icma ve kıyasa sebkât eder. Yusûf sûresinin 111. ci âyetinin tefsirini yaparken, dinde akla muhtaç olunduğunu, sünnet, icmâ ve kıyas gibi hususları akli delillere dayaması bakımından aklın öncelik kazandığını ifade etmektedir⁵⁸. ez-Zamahşerî, âyetleri tefsir ederken, onları açıklamaya çalışırken genellikle Kur'ânın zâhiri manası ile ikna olmaz. Onlar üzerinde derin derin düşünür ve aklını kullanır. O, akli düşüncede ilmi metodlara tâbi olur. Bütün ihtimalleri göz önünde bulundurarak münakaşalara girişir ve nassı tefsir eder. Sen şöyle dersen, ben de şöyle derim demek suretiyle problemleri halletmeye çalışır. Meselâ, En'âm sûresinin 108. (Allahtan başkasını, tanrı edinerek, çağırarlara sövmeyin. Sonra onlar da haddi aşarak nâdanlıkla Allaha söverler) âyetini izâh ederken, eğer sen, Allahtan gayrı ilahlara sövmek hâk ve tâattır, böyle bir şeyden nehyetmek nasıl sahîh olur, ancak masiyet olan şeylerden nehiy sahîh olur, dersen, cevap olarak derim ki, nice ilmî taâtler var ki, onlar mefseted olurlar, taât olmaktan çıkarlar, onlardan nehiy vâcib olur. Artık onlar, taât değil mâsiyet olmuşlardır. Birşeyin neticesi fenâlıkların artmasına sebep olduğu bilinirse artık o şey mâsiyete dönüşmüş olur⁵⁹, demektedir.

55 *el-Keşşâf*, IV. 270.

56 Aynı eser, I. 77.

57 Aynı eser, III. 368, diğer örnekler için bkz. I. 125, 500, II. 459, IV. 274.

58 *el-Keşşâf*, II. 397.

59 Aynı eser, II. 44.

Müfessirimiz akla bu kadar değer vermesine rağmen, zaman zaman, bazı âyetlerdeki ilâhî kudret karşısında nefesi kesilir aklı kısırlaşır. Mesela, Furkân sûresinin 59. (Allah arz ve semaları ve her ikisinin arasındakileri altı günde yaratması...) âyetindeki altı günü izâh etmeye çalışırken, bunun bizim bildiğimiz sayılardan olmadığını, ilmimizin onu takdirden âciz bir hikmet olduğunu, buna mümâsil bazı adedler ve âyetleri de örnek vererek, bunlara Allah kâdirdir demek suretiyle aczini ifade eder⁶⁰. Yine Nûr sûresinin 41. (Görmedin mi göklerdekiler ve yerdekiler ve havada kanatlarını çarpa çarpa uçan kuşlar hakikatte hep Allahı tesbih ediyorlar) âyetini izâh ederken, akılların buradaki ilmi inceliğe ulaşamayacaklarını itiraf etmektedir⁶¹. Demek oluyor ki, akla perestiş etmesine rağmen, onun da neticesiz ve âciz kaldığı yerler olabilmektedir.

Bazen de Allahın ölçülerinin beşer olduklarını ileri sürerek, onlara aklın altında bir yer vererek, edebe münafi şeyler söylemek suretiyle akliyyattan uzaklaşmaktadır⁶². Halbuki bu tâbirler kuru, akliyyattan uzak şeylerdir. Şayet bu hususlar Allahın ölçülerinden sâdır olsa, Allah onları seçermiydi. O, Bazen de âyetleri muhtelif manevî vecihler üzerine kalbederek manalandırır. Mesela, Bakara sûresinin 53. âyetini ve enfâl sûresinin 41. âyetini tefsir ederken yaptığı gibi⁶³.

Müellifimiz, Kur'ân âyetlerinin manaları arasında ihtilaf varmış zannını benimseyip Kur'âna ta'n etmek isteyenlere karşı Kur'ânı müdafaa ederek, onda bir tenâkuz ve ihtilafın olamayacağını bildirir⁶⁴.

ez-Zamahşerî, Kur'ân ile Peygamberin yaşantısı arasındaki uygunluk üzerinde de durur. Meselâ, Mâide sûresinin 67. (Allah seni insanlardan korur) âyeti hakkında, biri dese ki, koruma nerede. Hz. Peygamberin Uhudda yüzü yaralandı ve dişleri kırıldı. Cevaben derim ki, âyetteki korumaktan maksat, yaralanmaktan değil, katilden korumak manasındır, demek suretiyle, Kur'ân ile Hz. Peygamberin yaşantısının mutabakatını sağlar⁶⁵.

ez-Zamahşerînin aklî tefsirdeki ehemmiyet verdiği diğer bir husus da, nassı muhtelif manevî vecihlere kalbederken, Kur'ândan istihrâc ettiği delillere, fakihlerin akla dayanarak yine Kur'ândan istinbat ettikleri hüccetlere dayanmasıdır⁶⁶.

60 *el-Keşşâf*, III. 227-228.

61 Aynı eser, III. 193.

62 Aynı eser, III. 193.

63 Aynı eser, II. 313, III. 223-228.

64 Aynı eser, I. 104-105.

65 *el-Keşşâf*, I. 176, 261.

66 Aynı eser, I. 514.

66 Örnekler için bkz. Aynı eser, I. 63, 232, 405.

Müfessirimiz delici aklını kullanmak suretiyle, Kur'ândaki gaybî işler hakkında istihraçlarda bulunur. Meselâ Arâf sûresinin 50. (Ateş yârânı cennet yârânıma, suyunuzdan ve rızkınızdan biraz da bize akıtın diye feryad ederler.) âyetinde, cennetin, ceheennem üstünde bulunduğu delil olduğunu⁶⁷, Keza Hûd sûresinin 7. (...Arş su üzerinde idi...) âyetine dayanarak, Arşın ve suyun dünya ve göklerin yaratılışından evvel yaratılmış olduğunu gösterdiğini⁶⁸, yine Nahl sûresinin 49 ve 50. âyetlerine dayanarak, meleklerin emir ve nehiy, va'id ve va'd hususunda diğer mükellefler gibi korku ve ümid arasında bulduklarına delâlet ettiğine işaret eder⁶⁹.

Bazen de, çalışmayı teşvik ve taklidden kaçınmayı işaret eden delilleri göstermeye çalışır. Meselâ, Tahâ suresinin 16. (Binaenaleyh ona inanan ve havâ ve hevesine uyan kimseler, sakın seni bundan alıkoymasın. Sonra helâk olursun) âyetinde, çalışmaya büyük bir teşvik bulunduğunu, taklitçiliğin açık bir şekilde zecr olunduğunu, taklitçilik ve ona tâbi olantının aşağılıklarına ve helâklarına temas edilmektedir⁷⁰.

ez-Zamahşerî, Mutezile mezhebine mensûb bir kimse olduğundan, mutezilenin genel piresiblerini izâh eden, tevhid, adl, menzile beyne'l-Menziletayn, el-Va'd ve'l-Va'id, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyi ani'l-Münker gibi beş esas (usûlü hamse) nı benimseyerek, Kur'ânı Kerimde yeri geldikçe bu konuların savunuculuğunu yapmağa âzamî gayret gösterir. Şimdi bu hususlara birer örnek vermekle iktifa edelim.

1. *Tevhid*: Bütün müslümanlar bu hususa itikad ederler. Fakat mutezile bu meselede Allahı, mahlukata benzetme hususunda son derece itina gösterir. Mesela, istivâ vech, yed, cenb gibi insanlara itlâk edilebilecek vasıfların, cismi sıfatların ve azaların Allaha isnadını asla câiz görmez ve bunları, zatı, kudreti gibi ona lâyük olan sıfatlarla tevli etmeye çalışır⁷¹. Ona göre gözler, Allahı idrak edemez. Zira Allah, cisim değildir ki, Onu idrak mümkün olsun⁷². Ona göre Allah görünen ve görünmeyen bütün maddelerden münezzehtir, dedikten sonra, Yunûs sûresinin 14. (...sonra arkalarından yer yüzünde sizi halifeler kıldık, bakalım nasıl hareket edeceksiniz, diye) âyetini ele alarak, eğer sen dersin ki, Allahın nazar etmesi, nasıl mümkün olur. Burada mukabele ma-

67 el- Kesşâf, II. 85.

68 Aynı eser, II. 297.

69 Aynı eser, II. 475.

70 Aynı eser, III. 44.

71 Bu örnekler için bkz. Aynı eser, III. 40, 344, IV. 355, 265.

72 Aynı eser, II. 42-43.

nası mı vardır? derseni; derim ki, burada araştırcı bir ilim için istiâre vardır...⁷³

Allahın ilmi ile kendi ilmimizin mukayese edilemeyeceğini⁷⁴, Kur'ânın mahlûk olduğunu⁷⁵ beyân ederek tevhid esasına toz kondurmamaya çalışır.

2. *Adl*: Bütün müslümanlar Allahın Âdil olduğuna itikad ederler. Fakat Mutezile fırkası bu anlayışı derinleştirerek, Allah mahlûkunu gayesine göre yarattığını ve Allah yarattığı şeyler için hayır murad ettiğini, Şerri murad etmediğini söylerler. Bu mesele etrafında ez-Zamahşerî tefsirinde epeyce konuşmuştur. Allah dünyada kullarından hayrı murad eder ve onları onun için yaratmıştır.... demektedir⁷⁶. Bu adl meselesinden zuhur eden es-Salah'el-Aslah ve el-Husn, el-Kubh meseleleri üzerinde duran ez-Zamahşerî, Allahın fiillerini tablide ihtimam göstermiş ve bunların hepsinin bir hikmet ve maslahata mebni olduğunu söylemiştir. el-Enbiyâ sûresinin 23. (O, yapacağından mesul olmaz, fakat onlar mesul olurlar) âyetini tefsir ederken, Allahın fiillerinin hikmete mebni olduğunu söylemektedir⁷⁷. Onlara göre hüsn ve kubuh, eşyanın iki zâtıdır. Akıl onları idrak eder, inşa edemez⁷⁸. Allahın elçilerinin ehemmiyeti, gafletten aklı tenbih ve şeriatı tâlimdir. Elçiler, insanlar üzerine Allahın delillerinden sonra gelir⁷⁹. Hazreti Peygamber, putlara tapmaktan evvela akli delillerle, sonra da sem'i deliller kuvveti ile nehyedildi⁸⁰. Allah şerri murad etmez ve onu emretmez, O, hayrı murad eder⁸¹. Şirk ve mâsiyeti istemez⁸². Allah bir şeyi ister, Kulda Allahın istediğinin aksini ister. Allah Kâfirden imân etmesini ister. Onlar ise küfürlerinden dönmezler. Çünkü onlar bu husustaki iradelerinde hürdürler⁸³. Allah, insanların Allahın helâl rızık ile rızıklanmalarını ister, onların haram rızıkla rızıklanmalarını istemez. Belki o haram rızık onlar kendi çalışmalarıyla elde ederler⁸⁴. Nihayet insan, fiilinin hâlikdir neticesine ulaşarak Hûd sûresinin 118. (Eğer Rabbin dileyeydi

73 *el-Keşşâf*, II. 262.

74 Aynı eser, III. 346.

75 Aynı eser, II. 414, 539-540.

76 Aynı eser, III. 323-324.

77 Aynı eser, III. 87, IV. 197, 437.

78 Aynı eser, II. 247.

79 Aynı eser, i. 458.

80 Aynı eser, IV. 138.

81 Aynı eser. I. 70.

82 *el-Keşşâf*, II. 470-471.

83 Aynı eser, IV. 203.

84 Aynı eser, IV. 196.

insanları tek bir ümmet yapardı...) âyetini, insan irâdesinin hürlüğüne tahsis etmektedir⁸⁵. Şakaveti de, saâdeti de insan kendisi seçer⁸⁶. ve nihayet mü'minlere lütûflarını verir, kâfirlere bu lütûflarını men eder. Bu, onların dalâleti ve hidâyeti seçmiş olmalarından dolayıdır. Onların hür iradelerine bir müdahale sayılmaz⁸⁷. demekle, mutezilenin adl esasını savunmaya çalışır.

3. *Menzile Beyne'l-Menzileteyn*: Mutezile mezhebine göre fîsk ameli ile imân zâil olmaz. Böyle bir noktadan hareket edilerek, Kur'ân nâzil olduğunda insanlar iki fırka halinde idi. Biri mü'min ,diğeri kâfir. ez-Zamahşeri İsrâ suresinin 9-10. (Gerçek bu Kur'ân, insanları, öyle bir şeye yöneltir ki, o en âdil ve en doğru yoldur. Güzel güzel amellerde bulunan mü'minlere kendileri için bir ecir olduğunu da müjdeler. O, âhirete imân etmiyenler için de hiç şüphesiz pek acıklı bir azâb hazırladığını, bildirir.) âyetinde, mü'minlerin iyi amellerinden bahsedilirken, kâfir olanların fîskından bahsedilmemesi nedendir diye sorulursa, cevap olarak, insanlar o zamanda ya sakınan mü'minlerdi veya müşriklerdi. Artık bundan sonra el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn ashâbı konuşmaya başladı" demektedir⁸⁸. Kur'ân nâzil olduğu sıralarda, küfür kebiresinden başka, büyük günah bahis konusu değildi. Daha sonra, müşrikler fîsk kebiresini veya el-Menziletu Beyne'l-Menzileteyn'i kazandılar. Şeriatte fâsık, büyük günah işleyerek Allahın emirleri hâricine çıkandır. İşte bunlar, Mü'min ile kâfir arasında bir grup teşkil ederler. Onlar, nikah, mirâs, gusûl, cenaze namazı ve kabirlere definde mü'min hükmünde, zem ve lanet, itikat ve şehadet hususunda kâfir gibidirler, demektedir⁸⁹. Sonra ez-Zamahşeri, büyük günah sebeplerini sahâbeden nakladarak şöyle sınıflar. "...Hazreti Ali Kebâir yedi sınıftır: şirk, katl, yalan isnadda bulunmak, zinâ, yetim malı yemek, muharebeden kaçmak ve hicretten sonra uzaklaşmak. İbn Ömer bunlara, sihri ve haramın helal sayılmasını da ilave etti" ve İbn Abbasın şu sözünü ilave ederek "ısrar edilirse küçük günahlar büyür, tevbe istiğfar ile de büyük günah kalmaz" demektedir⁹⁰.

ez-Zamahşeri, Allah hesab gününde râzı olduğu kullarına mahsus fazileti bulunduğunu, âsi olan kullarından şefaâtı kabul etmeyeceğini ve Allah bizzat kendisi râzı olmadıkça, bütün melekler ve insanlar beraber-

85 *el-Keşşef*, II. 342, III. 212-213

86 Aynı eser, II. 428-429.

87 Aynı eser, II. 492.

88 *el-Keşşâf*, II. 508.

89 Aynı eser, I. 89-90.

90 Aynı eser, II. 389.

ce şefaât etseler bir fayda vermeyeceğini söyler. Müddessir sûresinin 7. (şefaât edicilerin şefaâtı menfaat vermez) âyetini ele alarak meleklerden ve insanlardan nebiler, şefaât edicilerin tümü şefaât etseler, Allah râzı oimadıkça faydası yoktur demektir⁹¹.

ez-Zamahşeri, tâatın büyük günahları yok ettiğine dâir deliller getirir. Muhammed Sûresinin 33. (ey inananlar Allaha ve Rasulüne itaât edin, amellerinizi ibtal etmeyin) âyeti nâzil oluncaya kadar, kebâirin iyilikleri yok etmiyeceğine inanırlardı....⁹² ez-Zamahşerî, kâfir ve âsi mağfîret olmamakta aynı seviyededir. ve Ancak onlar tevbe etmek suretiyle af olunurlar⁹³.

4. *el-Va'd ve'l-Va'id*: Bu mesele de, mutezilenin imân ve ilâhi adâlet tasavvuru üzerine bina edilir. ez-Zamahşeriye göre, imân lisan ile izhâr ve amel ile tasdikten ibâret, hakka itikattır. Bunun için Bakara sûresinin 4. (Onlar sana indirilene de, senden evvel indirilene de inanırlar) âyetinde şöyle bir sual sorar. Sâlih imân nedir? Hakka inanmak, onu lisan ile açıklamak ve amelle doğrulamaktır. Bir kimse itikadı ihlâl edip şehâdet ve amel ederse o münâfıktır. Şehâdeti de ihlâl ederse o kimse kâfirdir. Bir kimse ameli ihlâl ederse o kimse fâsıktır demektir⁹⁴. ez-Zamahşeri bu fikrini hadislerle de teyid etmeye çalışır. Mesele, Âli İmrân sûresinin 173. (Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, insanlar size karşı ordu hazırladılar, o halde onlardan korkun dediklerin de, bu söz onların imânını artırdı ve Allah bize yeter, O ne güzel vekildir, dediler) âyetinde, imanın itikad, ikrar ve amel olduğunu beyân ettikten sonra, İbn Omer'in "Ya Rasulallah imân artar ve eksili mi?" sorusuna karşı, evet sahibini cennete sokuncaya kadar artar ve sahibini cehenneme sokuncaya kadar eksilir... hadisini örnek vermesi gibi⁹⁵.

ez-Zamahşeri, imânın tarifini bu şekilde yaptıktan sonra, günah işliyenin durumuna gelir. Günah işlemeyi de küçük ve büyük olmak üzere iki kısımda mütalaâ eder. Küçük olanlar hakkında va'id yoktur. Hakkında va'id bulunanlar büyüklerdir ki, bunlar ancak tevbe ile sâkit olur. ez-Zamahşeriye göre günâhların büyüklüğü veya küçüklüğü, taât, mâsiyet veya fâilini sevaba sevki yönünden büyük veya küçük olabilir, demektir⁹⁶.

91 *el-Keşşâf*, I. 102, 227-228, IV. 524.

92 Aynı eser, IV. 260-261.

93 Aynı eser, I. 377-378, 459.

94 Aynı eser, I. 30-31.

95 *el-Keşşâf*, I. 340.

96 Aynı eser, I. 389.

5. *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü-Ani'l-Münker*: Yine müslümanların hepsi bu konuda müttefiktirler. Fakat bu hususun gaye ve tathikatında ihtilaf halindedirler. ez-Zamahşeri, Âli İmrân sûresinin 104. (Siz, iyiye çağırın, uygun olanı emreden ve fenalıktan men eden bir ümmet olun. İşte kurtuluşa erişenler yalnız onlardır) âyetini açıklarken "min" harfi cehrini ba'ziyye olarak ele almakta ve bu işin bir farzı kifâye olduğunu söylemektedir. Ma'rûf ve münkeri bilen kimseler ancak bu işi yapabilirler, bilmiyenler için bu mümkün değildir. Bu hususta hadislerden de yardım talep eder. Hazreti Peygamber mimberde iken, insanların hayırlısı kimdir diye sorulduğunda, ma'rufu emredip münkerden nehy edenlerdir buyurması, keza, Hz. Alin'in cihâdın en faziletlisi ma'rufu emir, münkerden nehiy olduğunu söylemesi gibi. Yine ez-Zamahşeri indinde ma'rufu emir bazen vâcib, bazen mendûb olur. Münkerden nehiy ise sadece vâcib olur. Nehyin vücûbunun şartları beyân edilmekte ve nehiyle kimler emrolunur sualine de, mükellef ve gayrı mükelleflerin emrolunacağı belirtilmektedir⁹⁷.

Buraya kadar ez-Zamahşerinin el-Keşşâfından vermeye çalıştığımız örneklerde, nasların zâhirine dayanarak müellifimizin mutezile mezhebinin genel piresiblerdeki yerini göstermeye çalıştık. ez-Zamahşerî zâhiri manadan başka bütün kültürünü ve bilgisini bu yolun savunması hizmetine tahsisetmektedir. Meselâ, âyetlerin anlaşılmasında ve mezhebine hizmet yönünden mantık kültürünü kullanarak hür irade meselesini inceler⁹⁸. Yine Kur'an kıraâtlerinden istifade ederek, âsiden şefaâtı nefyetmeyi, mezhebine yardım edecek şekilde kullanır. Bakara sûresinin 48. âyetindeki "lâ yukbelu" lafzını, Katâde kıraâtında "lâ yakbelu" şeklinde olduğunu söyleyerek böyle bir neticeye ulaşır⁹⁹.

Şunu unutmamak gerekir ki, ez-Zamahşerî otorite olduğu, lugât¹⁰⁰, meâni ve beyân¹⁰¹, nahiv¹⁰² gibi ilimleri adeta mutezile mezhebinin emrine musahhar kılmıştır. En zayıf hadislerden bile mezhebi için yardım umar. İlimlerin en şereflişinin ve en yücesinin adl ve tevhid ehlinin ilmi olan, itizâlî ilmi kelâm olduğunu söyler. Bu hususda, âyetü'l-Kürsî'nin faziletine dâir zayıf hadislerden medet umar¹⁰³. ez-Zamahşerinin mutezili olduğunu aksettiren görüşlerinden biri de, tefsirinde muhâsım-

97 *el-Keşşâf*, I. 304-307.

98 Aynı eser, II. 165.

99 Aynı eser, I. 102.

100 Aynı eser, II. 123.

101 Aynı eser, I. 288.

102 Aynı eser, III. 471, IV. 288-289.

103 *el-Keşşâf*, I. 230-231.

larına çatması ve onlara lânet etmesidir. Unutmamak gerekir ki, eskiden olduğu gibi genellikle bu asırda, bilhassa akide yönünden şîâ, mutezile ile müttehid halde idiler. Keşşâf tefsiri, Alevî emir İbn Vahhâs'ın işareti ve yardımı ile telif edilmiştir. Kezâ tefsirinde Hz. Aliden¹⁰⁴, Hz. Hasandan¹⁰⁵, Hz. Hüseynden¹⁰⁶, Zeyd b. Aliden¹⁰⁷, Muhammed b. el-Hanefiyyeden¹⁰⁸, Ca'fer es-Sadıktan¹⁰⁹ gerek kiraât ve gerekse tefsir hususunda pek çok rivayetler vardır.

ez-Zamahşerî tefsirine başladığı andan itibaren, Nâciye-i Adliye furkasından olduğunu ilân eder¹¹⁰. Allahım bizi tevhidinin ehline idhâl ettiğin gibi va'idinden de Nâciye ehline idhâl et, diye dua eder¹¹¹. İhlâs sûresini mezhebine uygun olarak "Allahım, seni bilen âlimler, sana âmil olanlar, tevhidine kâil olanlar, va'idinden korkanlar zümrelsinden olarak bizi haşret" duası ile nihayetlendirir¹¹².

Mezhebini aşırı bir şekilde savunmasma rağmen, ilk devirlerdeki aşırı mutezili imamları gibi bazı meselelerde fazla bir sertlik göstermediği, hatta mutedil bir tavır takındığı da gözlerden kaçmamaktadır. Mesela, Bakara sûresinin 65. âyetinde, Mucâhid, buradaki neshin cisimlerde değil, gönüllerde olduğunu söylerken, ez-Zamahşeri, mezheb görüşüne uygun olan bu görüşe iltifat etmediği görülür¹¹³. Bazen de kendi mezheb görüşüne muhalefet ederek, kabîr azâbının varlığını ehli sünnet üzere kabul eder¹¹⁴. ve yine İbrâhim sûresinin 27. âyetini tefsir ederken "kîle" lafzı ile de olsa bu âyetin kabir suali üzerine nâzil olduğunu söylemek ister ve el-Berâ b. Âzîb'in haberini nakleder¹¹⁵.

Nakli Tefsirdeki Yeri:

Hiç şüphe yoktur ki, bir müfessir ne kadar akli tefsire ehemmiyet verirse versin, nakli tefsirden mustağni kalamaz. Müellifimiz de âyetleri tefsir ederken nakli tefsir bilgilerinden faydalanmaktadır. Meselâ, se-

104 *el-Keşşâf*, I. 223, 296, 305, III. 200.

105 Aynı eser, IV. 223.

106 Aynı eser, IV. 562, II. 580.

107 Aynı eser, IV. 325, 333.

108 Aynı eser, IV. 361.

109 Aynı eser, III. 203, 205, IV. 137.

110 Aynı eser, I. 264.

111 Aynı eser, III. 338.

112 Aynı eser, IV. 654.

113 Aynı eser, I. 110.

114 Aynı eser, I. 345.

115 Aynı eser, II. 431-432.

beb-i nüzûller üzerinde durur ve o haberlerin sahabeye isnadlarını ortaya koymağa çalışır. Bakarâ sûresinin 26. (Allah sivri sineği ve onun üstününü misal olarak vermekten çekinmez) âyetinin sebab-i nüzûlünü el-Hasen ve Katâdeden naklen, ne zaman ki Allah müşrikler için bir mesel olarak sinek ve örümceği zikredince, yahudiler gülmüşler ve Allah bu sözü ile, neye benzetmek istiyor demişlerdi. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi¹¹⁶. Bazen sebab-i nüzûlleri "kîle" lafzı ile¹¹⁷ Bazen de "Revâ"¹¹⁸ lafzı ile anlatmaya çalışır. Bazen de tafsilata girmeksizin âyetlerin nüzûl sebeplerini sadece arz etmekle iktifa eder¹¹⁹.

ez-Zamahşerinin naklî tefsirdeki diğer mühim bir yeri de, nesh meselesi hakkındaki görüşüdür. Nesh meselesinde bir hikmet olduğuna işaret ederek, bir âyetin diğer bir âyetle tebdilini ele almakta, Allahın mesâlih ve mefasidleri bildiğini, hikmete mebnî olarak bazılarını sâbit kıldığını ve bazılarını neshettiğini söylemektedir. Yine bir sual sorarak, âyetin diğer bir âyetle değiştirilmesi kendi misli ile mi olur? yoksa gayrı ile de olurmu?. Sünnet, icma ve kıyas'da, âyeti neshedebilir mi?. Cevap olarak, Kur'ân misli ile nesholunur, eğer sünnet açık ve mütevâtir ise Kur'ân gibidir. O da neshedebilir. Fakat sünnet mütevâtir değilse, icmâ ve kıyas, Kur'ânı neshedemez, demektedir¹²⁰.

Zaman zaman, ez-Zamahşeri tefsirinde tenkidlere girişmeksizin âyetlerin nâsih ve mensûhlarını beyân etmeye çalışır. Daha doğrusu selefın bu konuda, âyette, nesh olayı vukû bulup bulmadığını nakletmeye çalışır¹²¹. Bazen de Akli metoduna tâbi olarak, tenkidci şahsiyetini ortaya koyar. Furkân sûresinin 63. âyeti hakkında Ebû'l-Âliye'den gelen nesh fikrini tenkid eder¹²². Burada temas etmemiz gereken mühim bir husus, Diğer mutezililerde ve bilhassa Muhammed b. Bahr el-İsfihânî'de olduğu gibi, ez-Zamahşeri bizzat Kur'ânın muhtevâsındaki neshi inkâr etmemekte, kendi mezheb görüşüne muhalif olarak ehli sünnet görüşünü benimsemektedir.

ez-Zamahşerî te'vile gitmeksizin âyetleri diğer âyetlerle zâhiri manasına göre tefsir eder. Buralarda itizâli bir görüş bahis konusu değildir. Ona göre Kur'ânın bazısı bazısını tefsir eder¹²³. Meselâ, Bakara

116 *el-Keşşâf*, I. 84.

117 Aym eser, I. 184.

118 Aym eser, I. 196.

119 Aym eser, I. 244.

120 *el-Keşşâf*, II. 494.

121 *el-Keşşâf*, I. 467-468.

122 Aym eser, I. 376, III. 230.

123 Aym eser, II. 336.

sûresinin 254. âyetindeki zekâtı terk edenlerin zâlimler olduğunu açıklarken, diğer âyetlerin açıklamasından istifade eder¹²⁴.

Müellifimize göre, Kur'ânın bazı âyetleri bazılarını tefsir ettiği gibi sünnet de onu tefsir eder. Mesela Nahl suresinin 89. (Herşeyi açıklayan kitabı sana indirdik) âyetini tefsir ederken, eğer kur'ân nasıl her şeyi tebyin eder diye sorarsan, derim ki, her şeyi açıklamanın manası dini işlere âit demektir. bu da nassın, nassı izahı veya Rasûle ittiba emredildiğine göre onun sünneti demektir. Ve Daha sonra da" eshabım yıldızlar gibidir, hangisine tâbi olursanız hidayeti bulursunuz" hadisini zikreder¹²⁵. Bundan sonra ez-Zamahşerîyi, Peygamberin hadisleri, sahabe ve tâbüilerin ileri gelenlerinden şahidler getirirken görürüz. Daha da ileri giderek, anane ve isrâili rivayetlere bulaşmış olan diğer tâbiilerdende "ve fi'l-Hadis" başlığı altında rivayetlerde bulunur. Hatta kendinden evvelki mutezilî imamlardan nakiller yapar.

ez-Zamahşerînin, nakli tefsirdeki diğer mühim bir yeri de, Kıssalara âit âyetlerin tefsirinde, bazı selefleri ile ihtilafa düşmesidir. Bilhassa Enbiyanın ismeti hususunda şiddetli davranmasıdır. Mesela, Hz. Süleyman kıssasındaki, suretlere secde etmek gibi olaylara, Allahın nebisinin müsaadesinin mümkün olmayacağını söylemektedir¹²⁶. Keza mezhep görüşüne muhalif olmayan, akidesine dokunmayan hususlarda, ustûre ve hayale benzeyen haberler dahi olsa onları tenkid etmez, kıssaların tenkidini dahi mezhep görüşü açısından ele alır¹²⁷.

Kıraât İlimindeki Yeri:

ez-Zamahşerî âyetlerin tefsirinde kıraâttan yardım talebinde bulunur. Meselâ, Bakara sûresinin 226. âyetindeki "fâû" lafzının okunuşunu, Abdullahın kıraaâtından istifade ederek, o dört ay içerisinde dönerlerse, manasını vermektedir¹²⁸. Yine o, tefsiri vecihleri takviye için, kıraâtlere itimad eder. Mesela, Âli İmrân sûresinin 81. âyetini izâh ederken dört vecih üzerinde durur; dördüncü vecihde, ehli kitab nübüvve biz daha lâyıkız demelerine, İbn Mes'udun kıraâtının delalet ettiğine işaret eder¹²⁹. ez-Zamahşerî, lügât cihetinden, kıraâtle âyetin mana ihtilafına tesirini beyân etmeye çalışır. Nahl sûresinin 7. âyetinde" bi şikki"

124 *el-Keşşâf*, I. 228, 269, 328.

125 Aynı eser, II. 489.

126 Aynı eser, IV. 73.

127 Aynı eser, II. 582.

128 *el-Keşşâf*, I. 204.

129 *el-Keşşâf*, I. 290

veya “bi şakki” şeklinde “şın” harfinin kesre veya fetha ile okunuşu sebebiyle âyetin alacağı manayı inceler¹³⁰. Bazen de âyetteki iki kıraâtı beyân eder¹³¹. Bazen de Kıraâtte lugavi farkları arzeder¹³².

ez-Zamahşerî, âyetin arkasında, maden servetleri gibi gizlenmiş olan muhtemel muhtelif manaları ortaya çıkarmak için kıraâte dalar ve tefsire hizmet için bu kıraâtlardan faydalanmaya çalışır. Mesela, Bakara sûresinin 10. (... yalan söylemekte oldukları için de onlara acıklı bir azab vardır) âyetini tefsir ederken âyetteki “yekzibûn” kelimesinin “yükezzibûn” şeklinde de okunabileceğine işaret ederek, münâfıkın durumunu, hangi tarafa tâbi olacağını kestiremiyen mütereddit koyuna benzetmektedir¹³³. Keza eş-Şuarâ sûresinin 137. âyetindeki “huluk” kelimesini “halk” şeklinde¹³⁴, Lokmân sûresinin 6. âyetindeki “li yudille” lafzını “li yadille” şeklinde okunuşu¹³⁵ ile zuhûr edecek manalar üzerinde durur. Bazen de iki kıraât arasından uygun olanını tercih eder. Meselâ, Kehf sûresinin 5. âyetindeki “kelimeten” kelimesinin “kelimetun” şeklinde merfu da okunacağını, nasb halinde okunursa temyiz olacağını, ref halinde fâil olacağını belirttikten sonra, nasb halinin daha kuvvetli ve belîğ olduğunu söyler ve tercih eder¹³⁶.

ez-Zamahşerî, Kur’ânın güzel üslûbunu muhafaza eden ve manasını kuvvetlendiren, kıraâtı diğerlerine tafdil eder. Âli İmrân sûresinin 180. âyetindeki “ta’lemûn” lafzının “ya’lemûn” şeklinde de okunabileceğini söyledikten sonra “ta” ile okunursa iltifat tariki olacağını, bunun va’îdi daha iyi belirttiğini, “ya” ile okunursa zâhiri olduğunu söylemek suretiyle, te ile okunuşu tercih eder¹³⁷.

Eğer kıraât, Kur’ânın güzellik üslûbundan ve manayı kuvvetlendirmekten bir şeyler kaybettirirse, böyle bir kıraâtı reddeder ve diğerlerini tercih eder. Meselâ, Bakara sûresinin 96. âyetindeki “hayât” kelimesinin nekre olarak okunmasını, Ubeyyin “el-Hayat” şeklinde ma’rife okumasına tercih ettiği gibi¹³⁸.

ez-Zamahşerî, kıraâtı zabtederken nabiv ilmine ihtiyaç olduğunu göstermeye çalışır. Bakara sûresinin 284. âyetini izah ederken, oradaki

130 *el-Keşşâf*, II. 462-463.

131 Aynı eser, III. 402.

132 Aynı eser, III. 248.

133 Aynı eser, I. 47.

134 Aynı eser, III. 257.

135 Aynı eser, III. 388.

136 Aynı eser, II. 549

137 Aynı eser, I. 343, II. 476.

138 Aynı eser, I. 125.

okunuş şekillerindeki farklılıkları, nahiv ilmini bilmemekten ileri geldiğini söyler¹³⁹. Keza yine ez-Zamahşerî, nahiv kâidelerine uymayan bütün kıraâtları reddeder. Meselâ, Ahzâb suresinin 53. âyetindeki “Gayre Nâzirîn” terkiibini İbn Ebî Able “taâm” ın sıfatı olarak “gayrı nâzirîn” şeklinde mecrûr okur. Fakat ez-Zamahşeri bunu kabul etmez¹⁴⁰, Yine aynı sebehten dolayı İbn Âmir kıraâtını bile reddeder¹⁴¹. Genellikle Şazz kıraâtler üzerinde durur.

Fıkıh ilmindeki yeri:

Daha evvel ez-Zamahşerînin hayatından bahsederken, fıkıhda Hanefî Mezhebi üzere olduğunu, mezhebi ile iftihar ettiğini ve onu medheci sözler söylediğine işaret etmiştik. Fakat ufku geniş bir âlim olması bakımından, aşırı bir taassub göstermiyerek, Hanefi olmasına rağmen, başka mezhepleri de tafdil ettiği görülür. Meselâ, Bakara sûresinin 237. âyetini tefsir ederken, Hanefi ve Şâfiî mezheplerinin görüşlerini serdettikten sonra, hakkı ziyadesiyle tesmiye etmesi ve zâhiri sıhhatı bakımından Şâfi’î mezhebi görüşünü benimser¹⁴².

ez-Zamahşerî, bazen tafsilata girişmeksizin, sadece fikhî görüşleri arzeder. Meselâ, Bakara sûresinin 184. âyetini açıklarken hastalık hakkındaki ihtilafları sıralamaya çalışır¹⁴³. Bazen de kendi görüşünü ortaya koyar Bakara sûresinin 196. (Haccı da Omreyi’de Allah için tam yapın) âyetinin açıklamasını yaparken, Omrenin vucûbu hakkında delil var mı? suâlini sorduktan sonra, emir her ikisinin tamamlanmasıdır. Fakat bu hususta delil bulunmadığını söyler, hac ve Omre hakkındaki haberleri sıralar¹⁴⁴.

ez-Zamahşerî tefsir ilminin hizmetinde olarak, fikhî münakaşalara girişmiştir. Meselâ, Bakara sûresinin 173. (O size ölüyü, kanı, domuz etini, bir de Allahtan başkası için kesilene katiyen haram kıldı. Fakat kim bunlardan yemeye mecbûr kalırsa, saldırmamak ve haddi aşmamak şartıyla, onun üzerine günah yoktur...) âyetini tefsir ederken, balık ve çekirgenin de ölülerden olduğunu, halbuki bunların yenmesinin helâl olduğunu sorarsan şeklindeki suale verilen cevaplarda olduğu gibi¹⁴⁵.

139 *el-Keşşâf*, I. 253.

140 Aynı eser, III. 438.

141 Aynı eser, II. 55.

142 *el-Keşşâf*, I. 217-218

143 *el-Keşşâf*, I. 170.

144 Aynı eser, I. 180-181

145 Aynı eser, I. 161.

Yine o, Kur'ân âyetlerini, fikhî görüşlerle tahlil etmeye çalışır. Enbiyâ suresinin 78, 79. âyetlerini tefsir ederken, Dâvûd ve Süleymân peygamberlerin, bir mesele hakkında verdikleri hükümleri tahlil ettikten sonra, böyle bir meselenin islâm şeriatında vukû bulması üzerine, Ebû Hanife ve Şâfiî mezheplerinde meselenin nasıl halledilmesi gerektiğini söyler ve Dâvut şeriatı ile islâm şeriatı arasında bir irtibat kurmaya çalışır¹⁴⁶. Yine Kasas sûresinin 127. (iki kızından birini, sen bana sekiz yıl çalışırsan, nikahlamak istiyorum) âyetinde, temyiz etmeksizin iki kızdan birini nikahlamak nasıl sahîh olur, şeklinde bir soru sorar ve cevabını da, nikah akdedilmiş değil ki demek suretiyle cevaplandırır. Nefsini mehir olarak icare etmesi nasıl mümkün olur diye başka bir soru daha sorar ve bu hususta Hanefî ve Şâfiî mezhebi görüşlerini serdederek, âyeti tahlil etmeye çalışır¹⁴⁷.

ez-Zamahşerî bazen de, şeriatın hikmetini beyân eder. Meselâ, Nûr suresinin 4. âyetini izah ederken, kâfir, olan kimse kazifde bulunsa da, sonra küfründen tevbe etse, onun şehâdeti Ebû Hanife indinde kabul edilirken, müslüman olupta kazifde bulunan kimse, bu kazifden tevbe etse, şehâdeti kabul edilmemektedir. Bu durumda küfür halinde iken kazifde bulunmak, müslüman olarak kazifde bulunmaktan daha ehven oluyor, gibi bir soru sorar. Cevap olarak, müslümanlar küfür sebebi ile ayıplanmazlar. Halbuki kâfirler düşmanlık ve batıllıkla ta'în edilirler. Kâfirin kazfı, fenalıklarının yanında bir hiç olduğundan buraya ilhak edilemez. Bu bakımdan müslümân olan kâzife, daha şiddetli hareket edilir, demektedir¹⁴⁸.

Dil İlmindeki Yeri:

ez-Zamahşerînin tefsiri tetkik edildiğinde, onda görülen diğer mühim bir hususiyet, ez-Zamahşerînin bir dil âlimi olarak görünmesidir. O, Kur'ân lafızlarını arabın bildiği gibi arzetmeye çalışır. Çünkü Kur'ân ârapçadır ve manaları da arap dilinin manalarına uygundur. Bakara 178. âyetini açıklarken, "Ufiye" kelimesinin Kitabda, sünnetde ve insanların kullanımını da nazarı dikkate alarak izah etmeye çalışır¹⁴⁹. ez-Zamahşerî, Allahın kelâmını semâ yolu ile araplardan işitip, açıklamaya çalışan ilk dilecilerin yolunu takib eder. Bu sebepten arap beldelelerini ve sahralarını dolaşmıştır. Kıyame suresinin 22-23. (yüzler o gün-

146 *el-Keşşâf*, III. 101.

147 Aynı eser, III. 318.

148 Aynı eser, III. 169.

149 *el-Keşşâf*, I. 167.

de parlak, Rablarına bakıcıdır) âyetini, insanlar arasında **إنا إلى** (انا إلى) **فلان ناظر** (فلان ناظر) tavakku ve ümit manası ifade ettiğini vermeye çalışır¹⁵⁰. Müellifimiz, müterâdif olan iki Kur'ân lafzının manevî ince yönlerini ortaya koymak suretiyle ayırt eder. Bakara sûresinin 17. âyetinde "Ziya" ve "Nûr" kelimelerini tefrik ederken, ziya ışığı ziyade olana denir, demek suretiyle Yunûs sûresinin 5. (Allah güneşi ziya, ayı nûr kıldı) âyetini delil olarak getirir¹⁵¹. Keza "nasab" ve "luğub" kelimelerinin farklılığını güzel bir şekilde izâh eder¹⁵².

ez-Zamahşerî ince bir dilecidir. Zümer sûresinin 23. âyetindeki "takşairru" keza "müzebzeb" ve "teezzene" kelimelerinin izahında gösterdiği incelik, onun bu sahadaki vukûfuna delalet etmektedir¹⁵³.

Nahiv İlimindeki Yeri:

Bir nahiv âlimi olarak ez-Zamahşerî, Kur'ân'ın izâh edebilmek için, nahiv sanaâtının ta gerilerine ulaşan irabi bağlantıları arzetmiştir. Bu arada manalara değer verir. Nahvî hükümleri beyân etmek ve manevî farkları göstermek için irab takdimleri yaptığını görürüz. Kur'ân tefsirine hizmet, manalarını tanzim edecek şekilde Kur'ânın nahvî meseleleri ile meşgûl olur. Meselâ, Âli İmrân sûresinin 111. âyetindeki: "lâ yunsarûne" lafzının niçin cezmedilmeyip, ref' olunduğunu, her iki durumda ne gibi mana farkının bulunduğunu izâh etmeye çalışır¹⁵⁴.

ez-Zamahşerî, Kur'ânın tek bir âyetindeki manevi tertibe özen gösterdiği gibi, Kur'ânın manevi tenâsübüne de riâyet eder. Bakara sûresinin 23. âyetindeki "min mislihi" kelimesindeki zamirin mercîini ya "mimma nezzelnâ" ya, veya "abdinâ" ya taatluk edebileceği üzerinde ince münakaşalara girer¹⁵⁵. O, irab hükümlerini arzettiği gibi, Kur'ânın manalarını ve manalardaki tertibi de ortaya koyar. Nasıl, Hâşim, Sakif, Temim denilince, bunlardan kavimleri murad olunuyorsa, Mü'minûn sûresinin 49. âyetindeki "Muse'l-Kitabe" den maksat "Kavmu Musa't-Tevrât" demek suretiyle mananın siyâkına dikkat gösterir¹⁵⁶. Onun indinde nahiv, mananın hizmetindedir. Mâide sûresinin 106.

150 *el-Keşâf*, IV. 529.

151 Aynı eser, I. 55.

152 Aynı eser, III. 485.

153 Aynı eser, IV. 66, I. 449, II. 421.

154 Aynı eser, I. 308.

155 Aynı eser, I. 74.

156 Aynı eser, III. 149, I. 460.

âyetini izâh ederken "izâ hadara"nın şehâdet için zarf olduğu "hine'l-vasiyye" ondan bedel bulunduğu, buradan da vasiyyetin vücûbuna delil olacağını çıkarmaktadır¹⁵⁷.

ez-Zamahşerî, nahivden istifade ederek Kur'ânı müdafaa eder. Nisâ sûresinin 162. âyetindeki "el-Mukimîne's-Salâte" lafzındaki mukimîne kelimesinin, namazın faziletini beyân için medh üzerine nasbedildiğini söyler ve bunun şahidlerini getirir¹⁵⁸.

Edebtteki Yeri:

ez-Zamahşerînin edib bir kimse olduğuna, hayatından bahsederken temas etmiştik. Onun diğer eserlerinde göstermiş olduğu incelik ve edebî zevki, Kur'ân tefsirinde de göstereceği tabiidir. ez-Zamahşerî, nassı övme hususunda hissi ve ruhu ile birlikte yaşar ve sonra bize dönerek manalara datar ve nassın bâtinî manasından nefis için şifâlar talep eder. Meselâ, Bakara sûresinin 25. âyetini açıklarken, dünya meyveleri ile cennet meyvelerinin benzerliklerinin maksadı nedir? halbu ki cennet meyveleri başka bir cinse benzemez, şeklinde bir sual sorduktan sonra, insanın ruhî olarak meluf olduğu şeyler arasında fazilet bakımından ayrılık ve farklar bulunsa dahi, zâhiri meziyetleri bakımından ona yakınlık gösterir ve ona rağbet eder. Mesela, dünyada bir ağacın gölgesinden nasıl istifade etti ise, Cennettede ağacın gölgesinden istifadeyi düşünür. Gerek gölgenin mahiyeti ve istifadesi değişik olsa bile, dünyadaki hatırlaması bakımından benzerlik arzeder¹⁵⁹. Kezâ, Ali İmrân sûresinin 36. (... Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilici iken: Rabbim hakikatte ben onu kız olarak doğurdum...) âyetini izâh ederken, böyle bir sözü niçin irâd etti gibi bir sual sorar ve cevap olarak ta, ümit ettiği şeyin aksi çıkışının bir tehassürü ve hüznü neticesi olduğunu beyân etmeye çalışır¹⁶⁰.

Güzel şeyler ve dini âtîfetler karşısında çoşan bir şahsiyete sahip olması, ez-Zamahşerînin en mühim edebî yönlerinden biridir. Ona göre sanaât, ıslah edicidir. Şiîr, mâsiyete götürmeyen makbûl olan şiîrdir. Meselâ, şuarâ sûresinin 224-226. (şâîrlere gelince onlarda sapıklıklara uyarlar. Onların her vâdide ifrata düştüklerini ve onların dâima yapamıyacıkları şeyleri söylediklerini görmedin mi? Ancak imân edip iyi âmelde bulunanlar, Allahu çok ananlar... böyle değildir) âyetlerini

157 *el-Keşşâf*, I. 535.

158 Aynı eser, I, 457.

159 Aynı eser, I. 81.

160 Aynı eser, I. 273.

ele aldığında, inancı, Allahı zikri, Kur'ân okuması, şiirine galebe çalan, şiir söylediklerinde Allahı öven ve onu birleyen, hikmet ve mevizesini ortaya koyan Rasûlünü, ashabını ve ümmetin sâlihlerini medheden şâirleri bu kötü tâifeden, istisna etmektedir¹⁶¹.

ez-Zamahşeri, âyetlerin manalarını tefsir edici şiirleri ortaya koyar. Bunlara, tefsirinin hemen hemen her sahifesinde rastlanır. Meselâ, Nisâ suresinin 24. âyetini tefsir ederken "mâ meleket eymanukum" kimlerdir. Bunları açıklayıcı mahiyette, Farazdaktan aldığı beyit gibi¹⁶². Dilcilerin tahdid ettiği gibi sadece cahiliyye devri şâirlerinden değil de, islam devrindeki şâirlerin şiirlerinden de deliller getirir. Meselâ Ebû Nuvas¹⁶³ ve el-Mütenebbi¹⁶⁴ gibi. Bazende kendi nazmettiği divânından örnekler verir. Fakat burada adetindedir ki, şiirleri kendine nisbet etmez, bazılarının inşâd ettiği demek suretiyle kendi şiirini serdeder¹⁶⁵.

ez-Zamahşerî, bazı âyetlerin önünde, edebî kültürünü gösteren edebî istidratlar yapar. Bunları, âyetin tefsirini açıklamayı hizmet gayesiyle ifa eder. Meselâ Nisâ sûresinin 37. (... Onlar, Allahın lütfu inayetiyle kendilerine verdiğini gizliyenlerdir...) âyetini izâh ederken, Hârûn er-Reşid'in âmillerinden birinin, hükümdarın sarayı hizasına bir saray yaptırdığını istidraten bahsetmektedir¹⁶⁶. Bazen de bu istidratları, Kur'ânın beşer kelâmı üzerine faziletinden bahserek tenkidlere girişir. Meselâ, Ebu'l-Alâ'yı tenkid ettiği gibi¹⁶⁷. Bazende ihtar kabilinden nükteleri de vardır. Meselâ, Âli İmran suresinin 161. (... kim böyle hâinlik ederse kıyamet günü hâinlik ettiği o şeyi yüklenerek gelir. Sonra herkes ne etti ve ne kazandıysa eksiksiz ödenir. Onlar haksızlığa uğramazlar) âyetini izâh ederken, bedevî sert araplardan biri, meşhûr olan miskden çalar, bu âyet kendisine okununca, o halda bana ağırlığı az, kokusu güzel şey yüklenir demek suretiyle, âyetteki inceliği farketmediğini anlatmak ister¹⁶⁸.

Psikoloji ve Rûh terbiyesindeki Yeri:

ez-Zamahşeriye göre Kur'ânın hayatla sıkı bir ilgisi vardır. Bu bakımdan O, sadece tefsir edilmiş bir söz veya teorik tefsir dersi kitabı

161 *el-Keşşâf*, III. 271.

162 Aynı eser, I. 384.

163 *el-Keşşâf*, III. 473.

164 Aynı eser, II. 362, IV. 513.

165 Aynı eser, I. 87-88.

166 Aynı eser, I. 394-395.

167 Aynı eser, IV. 544-545.

168 Aynı eser, I. 335.

değil, o hem din, hem de dünya kitabıdır. Aynı zamanda o, rûh terbiyesinin pratik ders kitabıdır. Bundan dolayı, o bir yahudinin ölümü ile kesilecek ineğin bazı parçalarının vurulmasından, va'z ve dersler istihraç eder¹⁶⁹. O, yeme ve içme konularındaki tavsiyelerinden dolayı Kur'ân ve sünneti över. Araf sûresinin 31. (yeyiniz içiniz israf etmeyiniz) âyetini tefsir ederken şöyle bir hikaye anlatır. Hârun er-Reşidin hâzık nasranî bir doktoru vardı. Bu, bir gün Alî b. Huseyn b. Vâkîd'a, kitabınızda tıp ilminden bir şey yok, ilim ikidir, beden ilmi, din ilmi diyorsunuz, diye sorar. Ona cevap olarak, "Allah Taâla tıp ilminin tamamını, Kitabında yarım âyette topladı" der. O hangisidir deyince (Yeyiniz, içiniz israf etmeyiniz) âyetidir. Sonrada bu münakaşa hadislere intikal eder¹⁷⁰.

Bazı âyetleri tefsir ederken, hayat tecrübelerinden de istifade ederek faydalı neticeler çıkarmaya çalışır. İbrâhim sûresinin 13-14. âyetlerini izah ederken, komşusuna eziyet eden kimsenin halini, zamanında yaşanmış olaylarla isbat etmeye çalışır¹⁷¹. Keza, ez-Zâriyât sûresinin 26. âyetini tefsir ederken, misâfir, âdabı üzerine eğilir¹⁷². Bazende zamanındaki sosyal durumu tenkid eder. Kehf sûresinin 34-36 âyetlerini tefsir ederken, fiilleri sözlerine uymayan bir çok zengin müslümanlar görürsün diyerek, müslümanların halini tenkid eder¹⁷³.

ez-Zamahşeri, her hususta müsaâde isteme adabını ihmal edenlere iyi gözle bakmıyarak, Nûr sûresinin 27. (ey imân edenler kendi evlerinizin haricindeki evelere ancak müsaâde aldıktan sonra giriniz...) âyetini tefsir ederken, din esaslarından ne kadar çok miktarı, insanlar indinde mensûh bir şeriatmış gibi, işlenmeleri terkolundu, demek suretiyle hayretini ifade etmeye çalışmaktadır. İşte izin talep etme de bunlardan biridir. Mesela, evindesin, kapıdan izin istemeksizin, ne islâmî ve ne de câhili bir selâm vermeksizin aniden bir kimsenin girmesi gibi bir hareketi, söylemekle devrinin sosyal bir bozukluğunu göstermeye çalışmaktadır¹⁷⁴. Yine o, yeminlerinde Allahın ismi ile şirk koşanları levmeder¹⁷⁵.

ez-Zamahşeri, fakirleri mahrûm edip, hediyelerle sultanlara yaklaşan münâfıkları tenkid eder. Meselâ, Nahl sûresinin 62. (Onlar, Allaha kendilerinin bile hoşlanmamakta oldukları şeyleri isnâd ederler. dilleri

169 *el-Keşşâf*, I. 114-115.

170 Aynı eser, II. 79.

171 Aynı eser, II. 424.

172 Aynı eser, IV. 319.

173 Aynı eser, II. 563.

174 *el-Keşşâf*, III. 179.

175 Aynı eser, III. 246.

de yalan yere en güzelin muhakkâk kendilerine hâs olduğunu söyler) âyetinin tefsirinde, sultanlara verilen öğünülecek şeyler yanında, bana verdiğiniz bu kırık dökük şeyler nedir? sorusuna utanmıyacakmısınız, demektedir¹⁷⁶. Yine O, zamanın bazı kadınlarını, Hûd sûresinin 45. âyetini tefsir ederken tenkid eder¹⁷⁷. Bazı âyetlerle zamanın hâdiseleri arasında münasebet tesis eder. Meselâ, Ankebût sûresinin 12. (O kâfirler, imân edenlere dediler ki, bizim yolumuza uyun da sizin günahlarınızı biz yüklenelim) âyetini tefsir ederken, güya islâm ile isimlenmiş olup, dostlarına büyük günahları işlemeyi teşçi edenleri görürsün. Onlar bu işi işle, günahı benim boynuma derler. Cehaletlerinden ve umumi zayıflıklarından dolayı, tazminat vermeye girişenler, gibi nice mağrur kimseler mevcuttur, demektedir¹⁷⁸.

ez-Zamahşerî, âyetlerin tefsirinde, takvanın nasıl renklendiğini ortaya koyarak, va'az, terhib ve terhib örnekleri verir¹⁷⁹. Kezâ, Mülk sûresinin 27. âyetini tefsir ederken, bazı zâhidlerin gecenin başlangıcında namazlarında bu âyeti okudukları ve sabah namazına çağırılıncaya kadar bunu ağlıyarak düşündüklerini nakletmektedir¹⁸⁰. Va'zu nasihat için takvâya davet ve teşvik yolunda sûrelerin faziletleri hakkında mevzu hadisleri dahi kullanmıştır. Genellikle sûre sonlarındaki, sûrelerin faziletlerine dâir olan haberler mevzudur. ez-Zamahşerî mutezile mezhebinin mücadele ettiği, zâhiri teccimle kötülenmiş hadisleri delil getirmekte eksiklik görmez. Mademki burada gaye va'z ve terhibdir, bunlar kelâm ve mezhebî cedel sahasına girmez. Zayıf hadis onun indinde hedefe, ulaşmaya vesiledir. Bu şekildeki savunması, Beytullahâ mucâvir oluşundan ve dini âtîfetinden olduğu umulur. Bakara sûresinin sonunda zikrettiği haberler gibi¹⁸¹.

Keşşâf Tefsirinin Fikri Hayata Tesiri:

ez-Zamahşerînin eserleri, kendinden sonraki ilmi ve edebî hayata şüphesiz büyük tesirleri olmuştur. Bilhassa tefsiri, Mutezili fikirleri ihtiva etmesi bakımından tenkide tâbi tutulmuş, Kur'ânın I'câz yönünün en güzel örneklerini meânî ve beyân yönünden vermiş olması bakımından da, kendisinden sonra gelen her müfessir tarafından okunmuş ve adeta kapışılmıştır.

176 *el-Keşşâf*, II. 478.

177 Aynı eser, II. 312.

178 Aynı eser, III. 350.

179 Aynı eser, IV. 114.

180 Aynı eser, IV. 467.

181 Aynı eser, I. 255-256.

Evvela tenkidcilerin tenkidlerine bir göz atalım: Bunlardan biri olan İbn Haldûn (Ö. 808/1406), Onun tefsirdeki dil ve belagât yönünü medhederken, eseri, mutezile akidesini ihtiva ettiğinden, Ehli Sünnet ulemasının, tefsirinden çekinilmesi icâb ettiğini, lisan ve belagâtteki bilgisine rağmen, ifade etmektedir. Eğer Ehli Sünnet mezhebine iyi bir şekilde vâkıf olan bir kimse, Onun itizali sözlerinden emin olacak kapasitede bir bilgiye sahip ise, tefsirini mütalââ etmesinde ve dil bakımından olan inceliklerden faydalanmasında bir beis yoktur, demektir¹⁸². Keza yine İbn Haldûn, dil ve belagât yönünden Keşşâfın yerini tayin etmeye çalışır. Kısacası İbn Haldûn Keşşâfın i'caz yönünden fenni araştırmadaki meziyetini takdir eder. Fakat bütün bu sihri güzellüğünün Mutezile mezhebi hizmetinde kullanılmasına dikkatı çeker.

İbn Teymiyye (Ö. 728/1328) de, el-Keşşâf hakkında şöyle der. "bâtıl olan bir tefsir, ancak batıllığı bir çok yönlerden açık olarak görülebilen tefsirdir. Mesela, bunlar bazen, sözlerindeki fesât ile, bazende Kur'ânı tefsir ettikleri şeylerdeki fesatları ile zâhir olur. Bu, ya sözleri üzerine delil veya muarızlarına verdikleri cevaplardır. Bunlar, fasîh ve güzel ibarelerle sözlerindeki bid'atı gizlerler ve insanların ekserisi bunları bilemezler. Keşşâf sahibi ve benzerleri gibi. Onlar, bâtıla inanmayan bir çok kimseleri, Allahın dilediği nisbette bâtıl tefsirlerinden istifadeye teşvik ederler¹⁸³. Kısacası İbn Teymiyye, Keşşâf tefsirinde insanların gâfil buldukları gizli bid'at ve zehirli bir fesâhât görür.

Tacuddin es-Sübki (Ö. 771/1369) ise, Keşşâfı şu sözleri ile tenkid eder. "Muhakkak, Keşşâf muazzam bir kitabdır. Musannıfı ise bu sanaatte imamdır. Fakat o bid'at ehliendir. Bid'atını açıkça ortaya koynlardanandır. Nübüvvetin derecesini düşürür, Ehli Sünnet ve'l-Cematten kötü bir edeble bahseder. Keşşâfdaki bu gibi şeyleri tümünü soyup atmak vâcib olur, dedikten sonra, babasının Keşşâfı okurken, birdenbire onu okumaktan vazgeçtiğini ve bu vageçişinin sebebi hakkında bir risale yazdığını ve bu makalede, Onun, Peygamber hakkında bir çok yerde kusûr ettiğini söyler ve ancak o tefsire bakmayı Ehli Sünnet metodunu iyi bilen ve kaderi şüphelerden müteessir olmayacak kimseler bakabilir" demektir¹⁸⁴.

Nizâmuddin el-Kummî en-Neysâbûrî (IX yüzyılbaşı) tefsir mukaddimesinde "Kitabım, er-Râzinin tefsir-i Kebirinden ve sâir tefsirlerde bulunmayan garib ve güzel nükteleri ihtiva eden Keşşâftan cemedi-

182 İbn Haldûn, *Mukaddime*, Matbaatu'l-Beliyye, Mısır, s. 382-383. keza s. 508.

183 İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usul'i'l-Tefsir*, Dimaşk, 1936. s. 22.

184 *Menhecuz-Zamahşeri*, s. 263-264.

miştir. Keşşâftan, muteber hadis mecmualarına uyan hadisleri aldık. Sûrelerin faziletlerini ihtiva eden haberlerini almadık. Zira bunlar tenkid edilmiştir, demektedir¹⁸⁵.

Saduddin et-Teftezâninin talebesi olan Şeyh Haydar (Ö. 830/1427) Keşşâf haşiyesinde, ez-Zamahşeriyi, Evliyaullahı, Rasûllerine ve Ehli Sünnete taân etmesi bakımından tenkid eder¹⁸⁶. es-Suyûtî (Ö. 911/1505), Omer el-Bulkinî (Ö. 805/1403) nin görüşleri ile kendi görüşlerini naklederek Onun, dil ve belagat yönünden üstadlığını kabul ederler. Fakat itizâli fikirlerini ve mevzu hadislerini münakaşa konusu yaparlar. Zaten el-Bulkinî, el-Keşşâfdan itizâli konuları münakaşalı bir şekilde aldığı belirtilir¹⁸⁷.

Doğuda ve Batıda ez-Zamahşerî pek çok kimse tarafından, gerek itizâli fikirlerinden ve gerekse, Peygamber ve Ehli Sünnet hakkındaki edep dışı sözlerinden ve gerekse, zayıf ve mevzu haberlere istinad etmiş olmasından dolayı tenkidlere uğramışsa da, Onun ilmi olgunluğunun zirvesini teşkil eden, hicri Altıncı asırdan günümüze kadar aklî hayata heyecân veren, gayesi geniş, münakaşalara yol açan, üzerine bol miktarda haşiyeler, şerhler ve ihtisarlar yazılan bu eser her zaman ve her mekanda kadru kıymetini muhafaza etmiştir. el-Keşşâfa kısmen veya tamamen hâşiye ve tâlika yazarlar, onu telbis edenler, Ondaki bazı müşkilleri halletmeye çalışan eserler, Ondaki hadisleri tahric edenler, şevâhiddin olan beyitlerini şerhedenler, haşiyeleri üzerine hâşiye yazanlar o kadar çoktur ki, bu da, onun şöhretine delâlet eden en mühim delillerden biridir¹⁸⁸. Kısaca el-Keşşâf bazı kusurları bertaraf edilirse, dil ve belagât yönü ile tanınmış, meâni ve beyân ilimlerinde kendinden sonra gelen yazarların kaynağı olmuş, hemen hemen hiç kimse ondan mustağni kalamamıştır.

Kısacası el-keşşâf, lüzumsuz metinler ve haşviyyattan hâli olması, İsrâiiyat ve kıssalardan sâlim bulunması, Arab dili ve Üslûbu yönünden manalarına itimad edilmesi, el-Maâni ve'l-Beyân ilimleri yönünden âzamî gayreti göstermesi, Kur'ânın l'câz yönünü tahkik ve isbât için belagât nüktelerine ehemmiyet vermesi, maksadını izah edebilmek için suali cevaplı bir yole tâkib etmesi yönlerinden temayüz etmiş, âyetleri mutezile mezhebine göre tatbik etme gayreti, şâzz kiraât hikayelerine dalması, bazı mütevatir kiraâtlere hücum etmesi, sûre sonlarına, o sûrenin faziletine dair mevzu hadisleri koyması cihetiyle'de ayıplanmış bir tefsirdir. ez-Zamahşerî şu beyti ile tefsirini medhmetmektedir.

185 *Tefsiru Neysâbüri* (Taberi tefsiri Kenarında) I. 4-6.

186 *Keşfuzzunûn*, s. 1482-1483.

187 *el-İtkân*, II. 191, *Keşfuzzunûn*, s. 1475.

188 Keşşâf tefsiri üzerine yazılan, hâşiyeler, telhisler ve diğer hususlar için yazılan eserler hk. bilgi için bkz. *Keşfuzzunûn*, II. 1477-1484; *Tefsir Tarihi*, II. 291-293; *Menhecû's-Zamahşerî*, s. 268-275; *Rebiu'l-Ebrâr*, s. 19.; *Encyclopédie de l'İslâm*, IV. 1273-1275; *GAL*. I. 289, *Suppl.* I. 507-513.

إنّ التفاسيرَ في الدنيا بلا عدد
 وليس فيها لعُمرى مثل كشافى
 إن كنتَ تبغى الهدى فالزمْ قرائته
 فالجهل كالداء والكشاف كالشافى

Dünyada tefsirler sayısızdır
 Onların hiçbirisi Keşşâfım gibi değildir
 Eğer hidayeti taleb etmek istersen onu oku
 Cehalet hastalık gibidir, Keşşâfda şifa..